

Jugoslavenska muslimanska organizacija od uvođenja diktature kralja Aleksandra do Sarajevskih punktacija (1929.—1933.)

Zlatko HASANBEGOVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 14. rujna 2010.)
UDK 329(497.1) JMO

U članku se na temelju neobjavljenog arhivskog gradiva i literature prikazuje djelovanje Jugoslavenske muslimanske organizacije u razdoblju šestosiječanjske diktature do objave stranačkih Sarajevskih punktacija. Njezino je djelovanje, kao uostalom i svih drugih političkih stranaka, zabranjeno na početku kraljeve diktature. Stranačko vodstvo odbacilo je ponude za ulazak u diktatorsku vladu i tako se našlo u trajnoj oporbi prema novonastalom stanju. Pasivno prihvatanje režima, politička apstinencija, bez izdavanja posebnih naputaka pristašama na terenu, ali i izostanak bilo kakvih javnih političkih ocjena obilježavali su stranačko djelovanje u prvoj fazi diktature. Preokret je nastupio početkom 1933. objavom Sarajevskih punktacija, kojima je Jugoslavenska muslimanska organizacija potvrdila tradicionalne elemente stranačkog programa o potrebi istinske parlamentarne vladavine i uspostave autonomne Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Jugoslavenska muslimanska organizacija, Mehmed Spaho, šestosiječanjska diktatura, Sarajevske punktacije

Političko-stranački razvitak uoči 6. siječnja 1929. godine

Uobičajena rasprava u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), obilježena međusobnim zastupničkim uvredama i prijetnjama, pretvorila se u lipnju 1928. u krvoproliće s dalekosežnim državno-političkim posljedicama. Puniša Račić, zastupnik Narodne radikalne stranke (NRS) iz Crne Gore, hitcima iz samokresa usred rasprave nastrijelio je zastupnike Hrvatske seljačke stranke (HSS) Ivana Pernara, Đuru Basaričeka, Stjepana Radića, Pavla Radića i Ivana Grandu. Basariček i Pavle Radić usmrćeni su u Narodnoj skupštini, dok je Stjepan Radić u kolovozu 1928. umro u Zagrebu.¹ Koalicijska vlada radikala Velje Vukičevića, u kojoj

¹ O tijeku skupštinske rasprave i krvoproliću: Nadežda JOVANOVIĆ, «Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini», *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2/1970., br. 1, 61-75.; Ferdo ČULINOVIĆ, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, 1968., 280-289.; Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb, 1967. Kulundžić podrobno opisuje pozadinu skupštinskog krvoprolića na temelju vjerodostojnih izvora, ali i prijedornih pretpostavki. Događaj u Skupštini objašnjava kao posljedicu ranije pripremljene ra-

je, osim Demokratske stranke (DS) i Slovenske ljudske (pučke) stranke (SLS), preko Mehmeda Spahe bila zastupljena i Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), odbacila je svaku odgovornost za skupštinsko nasilje, označivši Račićev postupak kao čin neuravnoteženog pojedinca.² Ipak, uzdrmana krvoprolićem, vlada je 4. srpnja 1928. odstupila, otvorivši time put za kraljeve pokušaje razrješenja krize unutar postojećih političko-stranačkih i parlamentarnih okvira. Iako su zastupnici HSS-a, otprije udruženi sa Samostalnom demokratskom strankom (SDS) Svetozara Pribičevića u Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), odmah nakon krvoprolića napustili Beograd, u početku nastupaju pomirljivo, ograničavajući zahtjeve na imenovanje nove vlade, raspuštanje Narodne skupštine i raspisivanje izbora.

Kralj je kao vrhovni politički arbitar bezuvjetno odbacivao zamisao o novim izborima u okolnostima psihoze nastale poslije događaja u Narodnoj skupštini, tražeći rješenje unutar postojećeg parlamenta, po mogućnosti u koncentraciji svih parlamentarnih stranaka. Već dan nakon Vukićevićeve ostavke, mandat za sastavljanje nove koncentracijske vlade ponudio je ranjenom Stjepanu Radiću, koji je odbio kraljev prijedlog bez prethodnog raspuštanja Narodne skupštine i raspisivanja novih izbora. Iz istih razloga propali su i pokušaji sastavljanja vlade radikalskog prvaka Ace Stanojevića, te nepolitičke »neutralne« vlade generala Stevana Hadžića. U takvim se okolnostima kralj vratio konceptu ranije četvorne koalicije i mandat za sastavljanje vlade povjerio prvaku SLS-a katoličkom svećeniku Antonu Korošcu, koji je 27. srpnja 1928. sastavio vladu od istih stranaka koje su je činile i u vrijeme skupštinskog krvoprolića, pojačanu Stjepanom Barićem, prvakom jugoslavenski usmjerene Hrvatske pučke stranke, integralnoga dijela Hrvatskoga katoličkog pokreta. Iako je činjenica da prvi put poslije 1918. vladu nije sastavio Srbin trebala biti simbolična gesta prema Hrvatima, nastavak skupštinskog rada i sastav vlade pokazali su da je riječ o kraljevu pokušaju razrješenja krize unutar starih političko-parlamentarnih okvira, čime je zločin u Narodnoj skupštini sveden tek na jedan od ispada koji su ionako obilježavali parlamentarizam u Kraljevina SHS.

Takav rasplet radikalizirao je držanje SDK-a čiji se zastupnički klub 1. kolovoza 1928. sastao u Zagrebu, a kao odgovor na nastavak rada Narodne skupštine u Beogradu. Na sastanku je usvojena rezolucija u kojoj se iznose stajališta o uzrocima državne krize i prijedlozi za njezino razrješenje, uključujući i onaj o poželjnom državnom preuređenju, a koje bi se provelo napuštanjem dotadašnjeg ustavnog okvira. U rezoluciji se, među ostalim, optužuje »sistem hegemonije« koji se »poslužio« krvoprolićem u Narodnoj skupštini kako bi zastupnicima SDK-a onemogućio parlamentar-

dikalno-dvorske urote. Prema dosadašnjim historiografskim spoznajama nemoguće je dokazati povezanost kralja Aleksandra s Račićevim postupkom. Račić je na suđenju u Beogradu u lipnju 1929. osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od 20 godina, koju je izdržavao u Kaznenom zavodu u Požarevcu. Amnestiran je u ožujku 1941. odlukom pučističke vlade generala Dušana T. Simovića. Rat je proveo u Beogradu gdje je 1945., iako nije surađivao s Nedićevom upravom, bez suđenja pogubljen od novih komunističkih vlasti. O Puniši Račiću: Dragomir M. KIČOVIĆ i Radomir P. GUBERINIĆ, *Puniša Račić život za jednu ideju*, Beograd 2000.

² Podrobnije o političko-stranačkom djelovanju JMO-a od 1927. i ulaska u vladu Velje Vukićevića do 6. siječnja 1929.: Atif PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, 1977., 254-296.

nu borbu. Zato je SDK napustio Narodnu skupštinu i prekinuo odnose sa svim srpskim strankama. U rezoluciji dalje stoji da su Stjepan Radić i Svetozar Pribičević tražili imenovanje »neutralne vlade«, ali je uz potporu Korošca i Spahe sastavljena »hegemonistička vlada srbijanskih stranaka«. Takva vlada nije ovlaštena donositi odluke koje se u rezoluciji proglašuju nevažećim za Hrvate i »narod u prečanskim krajevima«. Na kraju rezolucije stoji programski dio, kojim se odbacuje »hegemonija Kraljevine Srbije nad svim ostalim zemljama i narodnim dijelovima«, i nedorečeno postavlja zahtjev za novim ustavnim uređenjem na temelju »ravnopravnosti historijsko-državnih i narodno-političkih individualiteta«. Rezolucijom SDK-a, kojom su izrijeком odbačeni Vidovdanski ustav i politička suradnja sa srpskim strankama, a zbog njihove nesprenosti na ustavne promjene izvan okvira »narodnog i državnog jedinstva«, dodatno je produbljena državna kriza iz koje se u skladu s Radićevom izjavom da su ostali samo »kralj i narod«, ali i prema općenitom raspoloženju javnosti, moglo izaci isključivo kraljevom intervencijom.³

Dok su među Hrvatima sve više jačali zahtjevi za državno-pravnim prekidom s Beogradom te nezadovoljstvo nejasnim držanjem HSS-a, na čelu kojeg se nakon Radićeve smrti našao Vladko Maček, među Srbima jača neraspoloženje prema hrvatskim političkim i državno-pravnim zahtjevima. U Bosni i Hercegovini (BiH) stanje se dodatno zaoštava uoči i za vrijeme općinskih izbora koji su održani u listopadu 1928. nakon skupštinskog krvoprolića. To su bili prvi općinski izbori u BiH od osnutka Kraljevine SHS, a predizborno nadmetanje i ustanovljavanje novih općinskih uprava protekli su u znaku novoga političkog zaoštavanja između JMO-a i bosanskih radikala na čelu s Milanom Srškićem, koji je stajao u oporbi prema Vukićevićevoj vladi i matici vlastite stranke u Beogradu. Srpsko radikalsko nezadovoljstvo dodatno se pojačalo zbog izbornog uspjeha JMO-a, koji je mjesnim savezništva s HSS-om preuzeo nadzor nad svim većim općinskim upravama u BiH. Time su se u očima radikala stvarali obrisi mogućega novoga »katoličko-muslimanskog bloka« kojim bi se iz temelja izmijenili političko-nacionalni i stranački odnosi u BiH. Obnovljena mjesna suradnja JMO-a i HSS-a u oblasnim skupštinama i općinskim vijećima, posebice u Sarajevu i Mostaru, dovela je do gubitka poratne prevlasti radikala u komunalnim poslovima u BiH, koja se cijelo desetljeće gradila preko mreže radikalskih kotarskih načelnika i velikih župana te imenovanih općinskih načelnika-komesara bez izbornog legitimiteta. Mjesnim savezima s HSS-om, nasuprot Srškićevim radikalima, JMO je uspio prvi put dobiti gradonačelnike u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci i ostalim mjestima s tradicionalnom muslimanskom prevlašću u kojima su od 1918. komunalnu vlast imali općinski komesari bliski radikalima.⁴

Srpski otpor takvom političkom razvitku kulminirao je početkom studenoga 1928. prigodom proslave desete obljetnice ulaska srbijanske vojske u Sarajevo. Srpska nacionalna omladina, povezana s NRS-om, priredila je bakljadu i demonstracije pred sarajevskom gradskom vijećnicom, na kojima je sudjelovalo više tisuća demon-

³ Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. 1, Zagreb, 1974., 19-22.

⁴ A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 284-296.; Nedim ŠARAC, *Uspostavljenje šestojanuarskog režima 1929. godine. Sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1975., 153-155.

stranata. Govornici, mjesni prvaci NRS-a, isticali su srpski značaj Sarajeva i BiH te odbacivali mogućnost obnove »granice na Drini« u bilo kojem obliku. Iako su policijskom intervencijom spriječeni ulični sukobi s pristašama JMO-a i HSS-a, sarajevskim ulicama odjekivali su povici »živjela Velika Srbija« i »živio Puniša Račić«, pa je iz vlade, prema nalogu ministra Mehmeda Spahe, od velikog župana Sarajevske oblasti zatraženo da se izgređnici »eksemplarno kazne, pošto je to uveličavanje zločina«⁵. Nešto kasnije, 1. prosinca 1928., za vrijeme službene proslave obljetnice nastanka Kraljevine SHS, izbili su nemiri i u Zagrebu u kojima su ranjena dva policajca i usmrćeno više prosvjednika.⁶ Zagrebačko krvoproliće poslužilo je kao povod da se za vršitelja dužnosti velikog župana Zagrebačke oblasti imenuje general Vojin Maksimović. Takva odluka izazvala je novu krizu vlade iz koje se povukao DS, pa je 27. prosinca 1928. ostavku predao i Anton Korošec.⁷ Nemiri i incidenti u Sarajevu i ostalim mjestima u BiH, te krvoproliće u Zagrebu, bili su samo vanjski znak sve dubljeg zaoštavanja političkih odnosa u zemlji, a ostavka Korošćeve vlade označila je kraj pokušaja razrješenja krize unutar postojećeg parlamentarno-stranačkog okvira.⁸

U događajima koji su nastupili nakon skupštinskog krvoprolića JMO zauzima pomirljivo stajalište, usmjereno na očuvanje položaja vladine stranke, ojačanog uspjehom na oblasnim i općinskim izborima, te na razrješenje državne krize isključivo parlamentarnim sredstvima. Zato se u vezi s nemirima u Zagrebu, u stranačkom glasilu *Pravda* početkom prosinca 1928. osuđuje nepomirljivo držanje SDK-a prema vladi kao »nerazborito postupanje« koje dodatno produbljuje državnu krizu, ali se odbacuju i prijedlozi »o nekim tako zvanim ostrim mjerama, koje bi po sugestijama nekih ljudi, trebalo preduzeti protiv zagrebačkih ekstremista«. Iz JMO-a se uporno pozivalo na dogovor između SDK-a, dvora i srpskih stranaka, jer »nastojanje svih treba da ide za tim da se poteškoće uklone i da se stvori jedna atmosfera, koja bi mogla uroditi plodonosnim rezultatima«.⁹ Takvo političko držanje JMO-a uoči uvođenja diktature našlo se na udaru raznorodnih protivnika vlade četvorne koalicije. Prema Svezozaru Pribičeviću, koji je istupao u ime SDK-a, »današnji režim srbijanske hegemonije« opstajao je i na potpori JMO-a i Mehmeda Spahe, koji je »svojim fesom pokrio strašni događaj od 20. lipnja ove godine«.¹⁰

⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Veliki župan sarajevske oblasti (dalje: VŽSO) 588/1929.

⁶ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918—2008.*, Zagreb, 2008., 101.

⁷ Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970., 543-544.

⁸ Opširnije o političko-stranačkim odnosima i razvitku od skupštinskog krvoprolića do uvođenja diktature: Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935.*, Beograd, 1969., 53-62.; B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 511-547.; N. ŠARAC, *Uspostavljenje šestojanuarskog režima*, 146-186.; Jere JAREB, *Polu stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, 1960. [pretisak Zagreb, 1995.], 34.-39.; Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 1., 15-39.; Ivana DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929—1935.*, Beograd, 2006., 35-43.; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918—2008.*, 86-101.

⁹ »Zaoštrenje«, *Pravda*, Sarajevo, 12. XII. 1928.

¹⁰ B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 544.

S druge strane, u nepomirljivoj protuvladinoj oporbi uoči diktature nalazio se i prvak bosanskih radikala Milan Srškić, koji je još u lipnju 1927. istupio iz prve vlade Velje Vukičevića, također člana NRS-a. Razlozi Srškićeve protuvladine akcije bili su u vezi s diobama unutar NRS-a zahvaćenog frakcijskim sukobima, ali i s njegovim načelnim neprihvatanjem bilo kakvog političkog utjecaja JMO-a u vladi. Od izlaska iz vlade do uvođenja diktature, Srškić i njegove pristaše u BiH napadaju četvornu koaliciju i beogradsko vodstvo radikala i DS-a kao sredstvo u rukama Spahine politike te zagovaraju novi sporazum s HSS-om na podlozi revizije ustava koja bi se provela s ciljem da »Bosne i Hercegovine kao pokrajinske individualnosti i kao geografskog pojma [...] zauvek [...] nestane«. Prema Srškiću, novi srpsko-radikalni sporazum s HSS-om u korist opstanka države onemogućavao je upravo JMO svojom ulogom u vladi, ali i Spahinim ustrajavanjem na očuvanju posebnosti BiH, čime se ometalo »da se skine sa dnevnog reda srpsko-hrvatsko pitanje«. Srškićev nacrt političkog sporazuma kojim bi se uklonio JMO iz političko-stranačkog života sadržavao je i »pametnu reviziju Ustava koja će čuvati jedinstvo i celinu državnu«, te se u svojoj biti podudara s upravnom podjelom države provedenoj u kraljevoj diktaturi:

»Trebalo od Bosne i Hercegovine povezati ono što je po prirodnim zakonima po srodnosti ekonomskih interesa, po istoj kulturi, povezana komunikacionim, što spada u jedno sa Srbijom, Hrvatskom, Dalmacijom, Crnom Gorom, jer mi ne želimo da nas više ni Drina ni Sava od naše braće deli. [...] Istina je da će onda utopljena u ogromnom broju nacionalnih glasova JMO kao džemijetska organizacija izgubiti svoj rezon detra«.¹¹

Zato je upravo pozadina protuvladine oporbe Milana Srškića odredila držanje JMO-a u državnoj krizi koja je nastupila nakon skupštinskog krvoprolića. Mogućim rušenjem vlade četvorne koalicije otvarala se za JMO neprihvatljiva perspektiva ostvarenja Srškićevih ustavnih zamisli o podjeli BiH, a prema kojima se ni SDK u Zagrebu nije jasno izjašnjavao. Tako se primjerice o različitim oblicima državnog preuređenja 21. prosinca 1928. raspravljalo i na sastanku prvaka SDK-a u Zagrebu na kojem je Maček govorio i o broju budućih pokrajina, a koji bi ovisio o tome hoće li se i na koji način podijeliti BiH.¹² Ostvareni politički položaj vladine stranke, s ojačanim uporištima unutar općinskih i oblasnih samouprava u BiH, trebao je zajamčiti utjecaj JMO-a na daljnji politički razvitak, posebice u slučaju ustavnih promjena u smjeru decentralizacije države, pa je vodstvo stranke, za razliku od HSS-a, koji je ostavljao mogućnost kraljeve izvanustavne intervencije, do posljednjeg trenutka uoči diktature ustrajavalo na političko-stranačkom i parlamentarnom razrješenju krize.

Raspuštanje stranačke organizacije i držanje prema diktaturi

Kraljevom državnom udaru od 6. siječnja 1929. prethodile su formalne dvorske konzultacije sa stranačkim prvacima, na kojima je u ime JMO-a sudjelovao Spahin zamjenik i potpredsjednik Narodne skupštine Halid Hrasnica, koji je kralju savjetovao

¹¹ »G. d-r Srškić protiv g. Spahe i četvorne koalicije«, *Politika*, Beograd, 27. X. 1928.

¹² T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 66-67.

da se kriza razriješi imenovanjem nove vlade koja bi donijela proračun, a »tek onda da se govori o izborima«. ¹³ Konzultacije su konačno pokazale da je nemoguće postići dogovor stranačko-političkih čimbenika na postojećoj vidovdanskoj ustavnoj podlozi »narodnog i državnog jedinstva«, a od koje kralj nije želio odstupiti. ¹⁴ Nakon što je 5. siječnja objavljen neuspjeh konzultacija, dvorskom izjavom da »nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rešenje, koje bi garantovalo održanje punog državnog i narodnog jedinstva«, 6. siječnja 1929., na Badnjak po julijanskom kalendaru, u ranim jutarnjim satima objavljena je Aleksandrova proklamacija »Mome dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima«. U njoj je stajalo kako su parlamentarni sustav, koji je naglašen i kao vladarev ideal, zlorabile »zaslepljene političke strasti«, pa je time postao smetnja »za svaki plodni rad u Državi«, a događaji u Narodnoj skupštini pokolebali su »kod Naroda veru u korisnost te ustanove«. Umjesto da se putem parlamenta razvija »duh narodnog i državnog jedinstva« došlo je do »duhovnog rasula i narodnog razjedinjavanja«. Svoju dužnost da svim sredstvima čuva »Državno i Narodno jedinstvo« kralj će »bez kolebanja« ispuniti do kraja. Tražiti rješenja u parlamentarnoj promijeni vlade i novim izborima značilo bi »gubiti dragoceeno vreme u uzaludnim pokušajima«, pa je zato potrebno pronaći »nove metode rada i krčiti nove putove«. U proklamaciji se izrijeckom dokida ustav iz 1921., raspušta Narodna skupština izabrana 1927. i određuje donošenje zakona kraljevim ukazima. ¹⁵

Kako bi se dodatno utvrdila težina i odlučnost vladareva diktatorskog zahvata, isti dan objavljeni su i zakoni koji su postali zakonodavni okvir kraljeve diktature. Zakonom o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi kralj je proglašen vrhovnim i jedinim zakonodavcem te nositeljem cjelokupne vlasti u zemlji. Taj zakon predstavljao je temelj kraljeva apsolutizma i pravni okvir za funkcioniranje državne vlasti sve do 1931. i povratka na ustavnost i ograničeni parlamentarizam. Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi zabranjene su političke stranke koje se protive novom stanju i nose »obeležje versko ili plemensko«, ali i osnivanje novih stranaka i udruga s istim obilježjima. Primjenom tog zakona upravne vlasti su do veljače 1929. zabranile rad svih stranaka, a do kraja godine i pojedina građanska društva s »plemenskima« oznakama, poput omladinskih i sokolskih tjelovježbenih organizacija. Ostalim odredbama tog zakona zabranjeno je svako djelovanje protiv novonastalog stanja, a za kažnjavanje takvih djela utemeljen je Državni sud za zaštitu države kao posebna sudbena ustanova. Izmjenama zakona o tisku uvedena je stroga cenzura, a postupno je zabranjena i većina stranačkih glasila. Zakonom o izmjeni zakona o općinama i oblasnim samoupravama raspuštene su sve općinske uprave u zemlji te ukinuta općinska i oblasna samouprava. Određeno je da se u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani općinske uprave postavljaju kraljevim ukazom, a u ostalim krajevima odlu-

¹³ »JMO za radnu vladu«, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 5. I. 1929.

¹⁴ T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 63-72.

¹⁵ »Proklamacija 'Mome dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima'«, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 6. I. 1929.; O kraljevoj proklamaciji: FERDO ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, sv. II., Zagreb, 1961., 7-8.; T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 71-72.; I. DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, 44-45.; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918—2008.*, 101-103.

kom velikog župana kao nositelja mjesne upravne vlasti. ¹⁶ Isti dan, kraljevim ukazom imenovana je nova vlada na čelu s generalom Petrom Živkovićem, zapovjednikom kraljeve garde, sastavljena uglavnom od ministara iz dotadašnjih političkih stranaka, koje su upravo od kralja označene kao glavni čimbenik urušavanja parlamentarizma. ¹⁷

Iako su se već iz kraljeve proklamacije i njezine zakonske nadogradnje jasno nazirali glavno obilježje i cilj nove državne politike usmjerene na očuvanje načela o »narodnom i državnom jedinstvu«, izostanak detaljnijeg objašnjenja o idejnom i političko-nacionalnom temelju diktature doveo je do početne iluzije o privremenosti kraljeva nastupa i svrhovitoj likvidaciji vidovdanskoga ustavnog okvira kao glavnog uzroka dotadašnje državne i političke krize. Takvim očekivanjem bio je vođen i Vladko Maček kada je u ime SDK-a već 7. siječnja 1929. javno pozdravio kraljevu proklamaciju:

»Kako vidite, lajbek [prsluk] je raskopčan. Vidovdanski ustav, koji je preko sedam godina tištio hrvatski narod, srušen je. Srušen je ne samo u svijesti naroda nego i faktično rješenjem Nj. Vel. Kralja. Posve sam siguran u slogu i zrelost, a prema tome i jakost hrvatskog naroda te s obzirom na veliku mudrost Nj. Vel. Kralja, da će nam uspjeti da ostvarimo ideal hrvatskog naroda i da Hrvat bude gospodar u svome domu, u svojoj slobodnoj Hrvatskoj.« ¹⁸

Mačekova pomirljiva izjava nije bila samo taktički potez kako bi se izbjegao sukob s dvorom kao glavnim političkim čimbenikom putem kojeg su se mogle ostvariti promjene, već je predstavljala izraz iskrenog i već ranije iskazanog uvjerenja da je krizu moguće razriješiti samo kraljevom intervencijom. Iluzija o privremenosti diktature izvodila se i iz samog sadržaja proklamacije, a pothranjivale su je i kraljeve izjave kako je novi poredak prijelazno rješenje i prolazak kroz »jedno doba posvećeno radu« kojim će se nakon uspostavljanja »režima sposobnog za život«, koji će zajamčiti »kulturno i teritorijalno jedinstvo«, stanje vratiti na »pravu demokratiju i pravi parlamentarizam«, jer je i kraljeva želja da zemlja uživa »više slobode nego u prošlosti«. ¹⁹

Sve nedoumice oko daljnjega političkog razvitka otklonjene su tek devet mjeseci kasnije, 3. listopada 1929., donošenjem ključnog diktatorskog Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja kojim je postavljen upravno-politički temelj za »integralno jugoslavenstvo« kao novu političko-nacionalnu ideologiju diktature. Do tada proklamirani koncept o »narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca«, kao triju »plemena« jednog naroda prema »objektivnim« etnografskim i jezičnim značajka-

¹⁶ O diktatorskom zakonodavstvu: I. DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, 95-105.

¹⁷ *Zapisnici sa sednica ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929—1931*, Beograd, 2002., 4.

¹⁸ O Mačekovu odnosu prema kraljevoj proklamaciji: IJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 1, 43-48.

¹⁹ »Da bi sačuvali jedinstvo i budućnost svoje Kraljevine«, *Politika*, 17. I. 1929.; »Narod je jedan i po srcu i po duši«, *Politika*, 25. I. 1929.; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918—2008.*, 103-104.

ma, a koji je stajao i u idejnoj podlozi nastanka Kraljevstva SHS, te potvrđen vidovdanskim ustavnim rješenjem iz 1921., produbljen je novom ideologijom jugoslavenskog nacionalizma kojom se upravno-političkim, represivnim i kulturnim naporom države trebalo izvršiti konačno stapanje »plemena«, svđenih na etničke i kulturne partikularizme i ostatke prošlosti, u jednu homogenu jugoslavensku naciju.²⁰ Ovim zakonom izmijenjen je naziv države u »Kraljevina Jugoslavija« i provedena nova upravno-politička podjela kao glavno sredstvo zamišljene nacionalne nivelacije.²¹ Podjelom zemlje na devet banovina, na čelu s banom kao predstavnikom državne uprave, koje su dobile nepovijesna imena po rijekama ili zemljopisnim oznakama (Primorska banovina), i Upravu grada Beograda, potvrđene su ranije glasine o novom upravnom preustroju koje su se pojavile odmah nakon kraljeve šestosiječanjske proklamacije.²²

Petar Živković je na sjednici vladinog kabineta 3. listopada 1929. obrazlagao da se novoj upravno-političkoj podjeli zemlje pristupilo isključivo na temelju »najobjektivnijih kriterija«, kako bi se središnja uprava rasteretila i provela određena decentralizacija. Pri određivanju granica banovina vodilo se računa da budu »prirodne«, te da pojedini krajevi imaju bolju prometnu povezanost s novim upravnim središtima. Prvotnim svodenjem razloga za novu podjelu zemlje na »prometne« i »upravne« potrebe, uz tek sporadično isticanje »unutrašnje harmonije nacionalnog jedinstva«, nije se mogla prikriti ključna političko-nacionalna pozadina zakona kojim se trebala provesti nova jugoslavenska nacionalna ideologija.²³ Uz iznimku Dravske banovine sa sjedištem u Ljubljani, koja se uglavnom podudarala sa slovenskim etničkim prostorom, a što je bez sumnje bila posljedica ulaska Antona Korošca u diktatorsku vladu, sve ostale banovine, u prostornom smislu i po broju stanovništva, predstavljale su proizvoljna rješenja upravo prema prometnim, upravnim i gospodarskim mjerilima. Uspostava Savske banovine sa sjedištem u Zagrebu i Primorske banovine sa sjedištem u Splitu, proširene na dijelove BiH nastanjene hrvatskim katoličkim stanovništvom, a čije su se granice, uz neka odstupanja, virtualno podudarale s ranijom Trojednicom, i koje su obje imale hrvatsku etničku većinu, predstavljalo je, pored obnove ustanove banske časti u svim banovinama, dvorsku pseudokoncesiju hrvatskoj državno-pravnoj misli i pokušaj pridobivanja Hrvata za novonastalo stanje.²⁴

Iako očekivan, Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja donešen je nabrzinu i s njegovim sadržajem nisu bili upoznati svi ministri. Nema sumnje da je taj zakon bio djelo Milana Srškića, radikalnog prvaka iz BiH, još od ranije u bliskim vezama s dvorom, a ujedno i prvog ministra pravde u Živkovićevoj vladi, te u tom svojstvu glavnog tvorca šestosiječanjskog zakonodavstva. Njegovo političko-

²⁰ O ideologiji integralnog jugoslavenstva: Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, sv. I., Beograd, 1996; Nikola ŽUTIĆ, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj Kraljevine Jugoslavije 1929—1941*, Beograd, 1991.; I. DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, 105-134.

²¹ »Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja«, *Službene novine*, Beograd, 5. X. 1929.

²² »Nova podjela zemlje na oblasti«, *Jugoslavenski list*, 18. I. 1929.

²³ »Kraljevina Jugoslavija«, *Politika*, 4. X. 1929.

²⁴ I. DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, 107-110.; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918—2008*, 108-109.

stranačko djelovanje prije 1929. snažno je obilježeno netrpeljivošću prema JMO-u, u kojem je gledao anacionalnu i konzervativnu vjersku tvorevinu s političkim uporištem u pokrajinskoj posebnosti BiH, te stranku koja je svojim političkim i parlamentarnim djelovanjem onemogućivala nacionalizaciju bosansko-hercegovačkih muslimana prema očekivanju srpskih političkih elita i muslimanskih sljedbenika srpske nacionalne ideologije.²⁵ Dok su ostali srpski stranački prvaci uporno odbijali promjenu Vidovdanskog ustava kao jamstva ostvarenog »narodnog i državnog jedinstva«, Srškić je još uoči općinskih izbora u listopadu 1928., u sklopu sukoba s politikom JMO-a, neočekivano izašao sa zahtjevom »protiv verskih i plemenskih zabluda, za reviziju Ustava i sporazum s Hrvatima«. U njemu se obrušio na »Spahin paragraf Ustava«, kojim su prividno očuvane pokrajinske granice BiH kao tvorevina »tuđinskih režima«. Pozvao je na »reviziju ustava« i novu upravno-političku podjelu zemlje kako je i provedena zakonom iz listopada 1929. godine.²⁶

Na temelju Srškićeva shvaćanja o pokrajinskoj pozadini »anacionalne« politike JMO-a, likvidacija ostataka zatečenih pokrajinskih individualiteta, kao glavna zamisao diktatorskog zakona, najdosljednije je provedena upravo na području BiH koja je podijeljena između četiri banovine, od kojih su dvije imale sjedišta izvan njezinih povijesnih granica, a muslimani u svakoj činili manjinu stanovništva. Središnji i sjeveroistočni dijelovi BiH ušli su u sastav Drinske banovine sa sjedištem u Sarajevu, ali kojoj su pripojeni srbijanski kotari poput Valjeva, Užica, Šapca i Čačka. Istočna i dijelovi stare Hercegovine s Fočom ušli su u Zetsku banovinu sa sjedištem u Cetinju, a Travnik, jugozapadna Bosna i preostali dijelovi Hercegovine s Mostarom u Primorsku banovinu sa sjedištem u Splitu. Jedina banovina koja je uključivala samo dijelove BiH, uz iznimku kotara Dvor na Uni, bila je Vrbaska banovina sa sjedištem u Banja Luci.²⁷ No, upravo je Vrbaska banovina, s izrazitom srpskom etničkom većinom, postavljena kao temelj za likvidaciju pokrajinske posebnosti BiH, te kao svojevrsno zapadno srpsko upravno i političko-nacionalno uporište.²⁸ Srpsko obilježje Vrbaske banovine i njezino značenje unutar politike integralnog jugoslavenstva kralj je potvrdio imenovanjem za bana u Banja Luci svoga pouzdanika i umirovljenog generala Svetislava Tise Milosavljevića, kojem je prije predaje dužnosti rekao:

»Tamo su Srbi u većini i to najbolji Srbi u pogledu ljubavi prema otadžbini i patriotizmu uopšte, ali među tamošnjim muslimanima i Hrvatima ima još uvek pojedinaca i manjih grupa, koji se ne mogu pomiriti sa novim faktičkim stanjem. [...] Pokušajte održavati dobre odnose sa tim nezadovoljnim elementima i pridobijte ih polako za ideju državnog i narodnog jedinstva, a tamo gde treba sprečavati štetnu akciju,

²⁵ O Srškiću: Milan Srškić (1880—1937), Sarajevo, 1938. U spomenici su i prilozi njegovih muslimanskih pristaša Hamdije Karamehmedovića i Suljage Salihagića, koji su pobijali tvrdnje o protomuslimanskom obilježju Srškićeve politike.

²⁶ »G. d-r Srškić protiv g. Spahe i četvorne koalicije«, *Politika*, 27. X. 1928.

²⁷ N. ŠARAC, *Uspostavljenje sestojanuarskog režima 1929. godine*, 277-278.

²⁸ Perko VOJINOVIĆ, *Vrbaska banovina u političkom sistemu Kraljevine Jugoslavije*, Banja Luka, 1997.; Stevan MOLJEVIĆ, *Uloga i značaj Vrbaske banovine. Predavanje*, Banja Luka, 1939.

budite odlučni, ne popuštajte i lomite je u korenu, ne upuštajući se u frontalnu borbu».²⁹

Dalekosežni ciljevi i pravi smisao nove upravno-političke podjele, izvan prvotno obrazlaganoga običnog upravnog preustroja, isticali su u državnoj propagandi preko nadziranog i cenzuriranog tiska. Podjela na banovine ubrajana je u »najvažnije državničke poteze« poslije 1918., dok je Petar Živković u referatu o radu vlade, koji je krajem prosinca 1929. upućen kralju, zakon predstavio i kao »potpuno i sintetičko rešenje našeg nacionalnog i državnog problema«. Sam vladar je promjenu imena države i novu upravno-političku podjelu nešto kasnije označio kao »smisao Mojih težnji i cilj Mojih nastojanja«.³⁰

Unatoč vladinoj propagandi i proglašenju diktaturi imenovanoga sarajevskog općinskog vijeća kojim je zakon pozdravljen i protumačen kao rješenje kojim su Drinska banovina i Sarajevo »dobili centralni položaj u Kraljevini«, slabost banovinskog razgraničenja na primjeru BiH, te nezadovoljstvo među muslimanima, ustanovili su i inozemni promatrači.³¹ Utjecajni britanski publicist Robert W. Seton-Watson, povezan s britanskim političkim središtima, nakon povratka iz Jugoslavije, gdje se u Sarajevu susreo i s glavnim muslimanskim političkim i vjerskim prvacima, podjelu BiH između četiri banovine u londonskom *The Timesu* naveo je kao jedan od glavnih nedostataka novoga državnog ustroja. Za Watsona podjela je bila »osuđena na propast« iz čisto praktičnih razloga, a opisivao ju je i kao mjeru uperenu protiv »muslimanskog elementa koji je već ionako teško pogođen ekonomski, asimilacijom i od provoditelja pansrbizma smatran jeftinim plijenom«.³² Nasuprot takvom tumačenju, predsjednik vlade Petar Živković prigodom prvog posjeta Sarajevu u kolovozu 1930. isticao je kako Drinskoj banovini i Sarajevu, zbog njihova »centralnog položaja« i zastupljenosti »svih vjeroispovijesti našeg naroda«, pripada posebna uloga u »sprovođenju jugoslavenske ideje i misli«.³³ Nova podjela se u poslovnim krugovima branila i gospodarskim razlozima, uz obrazloženje da »Hercegovina [...] ide Splitu, Srem i podrinski krajevi pripadaju Sarajevu«, a koje će »usled ove nove gravitacije morati brzo da oživi i njega čeka velika uloga u privrednom i opštem kulturnom radu poverene mu banovine«.³⁴

Kraljev državni udar zatekao je Mehmeda Spahu na dužnosti ministra trgovine i industrije u vladi Antona Korošca, koja se još od 27. prosinca 1928. nalazila u ostavci. Kako prvim kraljevim ukazom o sastavu diktatorske vlade sve do 14. siječnja 1929. nije popunjen resor trgovine i industrije, nego je samo imenovan njegov zastupnik, ostavljena je mogućnost pristupanja režimu i predstavnika JMO-a.³⁵ Nasuprot

²⁹ Svetislav Tisa MILOSAVLJEVIĆ, *Memoari. Banovanje*, sv. 2, Banja Luka, 2005., 20-21.

³⁰ »Privredni značaj podele države na banovine«, *Politika*, 23. X. 1929.; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije*, 124.

³¹ ABH, VŽSO, Pov. br. 2542/1929.

³² ABH, Kraljevska banska uprava Drinske banovine (dalje: KBUDB), Pov. D.Z. 552/1930.

³³ »Značajne zdravice Predsjednika vlade«, *Jugoslovenska pošta*, Sarajevo, 2. VIII. 1930.

³⁴ *Kraljevina Jugoslavija i njena upravna podjela na banovine prosudjena po našim istaknutijim ličnostima, domaćoj i stranoj štampi*, Zagreb, s. a., 41.

Srškićevu stajalištu, suprotstavljenom ulasku JMO-a u diktatorsku vladu, kralj Aleksandar težio je stvoriti što širu osnovicu režima, pa je pokušao pridobiti i Mehmeda Spahu, a što se činilo izvjesnim i zbog ulaska u vladu prvaka SLS-a Antona Korošca, ali i disidenata gotovo svih stranaka. Kralj Aleksandar je s tom namjerom sarajevskom velikom županu Milanu Nikoliću povjerio zadaću da stupi u dodir s predstavnicima JMO-a, a kako bi ustanovio njihovo držanje prema diktaturi. Nikolić se u Sarajevu odmah poslije 6. siječnja 1929. odvojeno sastao sa Salihom Baljićem, gradonačelnikom Mostara i zastupnikom JMO-a u raspuštenoj Narodnoj skupštini, te s Mehmedom Spahom, Fehimom Spahom, predsjednikom sarajevske oblasne skupštine, i Mahmudom Behmenom, također zastupnikom izabranim 1927. na skupštinskim izborima. Baljić je odbacio ponudu za ulazak u vladu bez odobrenja stranke i Mehmeda Spahe, dok se ostali nisu izjašnjavali, već su samo iznijeli svoje načelno stajalište prema novonastalim političkim okolnostima.³⁶

Spaho je u razgovoru s Nikolićem nastupio pomirljivo, izražavajući »nadu da će novo političko stanje doneti dobra narodu i državi«. Rekao je i da nakon 6. siječnja političke stranke više ne trebaju djelovati, jer bi »postojanje jedne stranke logično izazvalo postojanje, stvarno i ako ne i formalno, i drugih stranaka, možda istih onakvih kakve su do sada postojale«. Nije se izjasnio o mogućem ulasku u diktatorsku vladu, uz obrazloženje da namjerava napustiti politiku »pošto mu je odmor, sa pogledom i na stanje zdravlja, potreban«. Nikolić je na temelju tog razgovora, ali i vlastitih opažanja, u izvješću predsjedniku vlade Petru Živkoviću potvrdio da je Spaho »svojim dosadanjim partijskim prijateljima u istom smislu govorio, savetujući ih da slušaju naredbe vlasti«. Vodstvo JMO-a pristaše je tek upozorilo »da svaki motri dobro na postupke vlasti i da svaki slučaj nezakonitog i nekorektnog postupanja vlasti dostavlja neposredno Njegovom Veličanstvu Kralju, u vidu žalbe«.³⁷

U skladu s takvim držanjem, vodstvo JMO-a je već 6. siječnja 1929. obustavilo izdavanje stranačkog glasila *Pravda* (Sarajevo), iako su ostale stranačke novine još neko vrijeme izlazile i u diktaturi. U znak odanosti vladaru, ali i u vezi s ponudama za ulazak u diktatorsku vladu, izaslanstvo JMO-a, u kojem su bili Mehmed Spaho, Salih Baljić i Halid Hrasnica, odazvalo se kraljevu pozivu da sudjeluje na dvorskom balu u Beogradu, održanom 9. siječnja 1929. u povodu kraljičina rođendana, ali koji je bojkotirao veliki broj uzvanika.³⁸ Za vrijeme njihova boravka u Beogradu cenzurirano novinstvo javnosti je upućivalo poruke da Spaho »sigurno ovih dana ulazi u vladu i dobiva svoj dosadnji resor ministarstva trgovine«.³⁹ Spaho je u skladu s takvim očekivanjima 11. siječnja 1929. primljen i u audijenciju kod kralja Aleksandra, ali poslije koje novinarima o ulasku u vladu »nije hteo dati nikakva obaveštenja«. *Politika* je samo prenijela da je iz »okoline g. Spahe demantovana [...] odlučno ta vest«,

³⁵ *Zapisnici sa sednica ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije*, 4.

³⁶ Vidi elaborat: Salih BALJIĆ, »Razvitak političke aktivnosti muslimana u Bosni i Hercegovini«, 49-50., Hrvatski državni arhiv, Zagreb, (dalje: HDA), SDS RSUP SRH, 004.2.

³⁷ ABH, VŽSO, Pov. br. 71/1929.

³⁸ S. BALJIĆ, »Razvitak političke aktivnosti muslimana u Bosni i Hercegovini«, 50.; »Sve političke stranke ukinute«, *Jugoslavenski list*, 10. I. 1929.

³⁹ »Dr. Spaho ulazi u vladu«, *Jugoslavenski list*, 12. I. 1929.

te da su »prijatelji g. Spahe bili rezervisani i u davanju obaveštenja o tome da li će koji drugi od njih ući u vladu«. ⁴⁰ Ulazak JMO-a u diktatorsku vladu očekivao je i Vladko Maček, uz obrazloženje da Živkovićev kabinet, sastavljen od prvaka i članova raspuštenih stranaka, nije nepolitička vlada kakvu je tražio HSS. ⁴¹ Spaho je napustio Beograd već 12. siječnja 1929. čime je konačno »skinuto s dnevnog reda pitanje njegova ulaska u vladu generala Živkovića«. ⁴² Protivnici Spahina pristupanja režimu bili su zadovoljni takvim raspletom, pa se nakon njegova povratka u Sarajevo pojavila izjava »jednog ministra«, zasigurno Milana Srškića, da u »današnjoj vladi ima Srba, Hrvata i Slovenaca, pa apsolutno ne vidim razloga da bi neko morao u vladu ući i kao musliman, kad si je vlada prvenstveno postavila za cilj da onemogući vjerske stranke«. ⁴³

U sklopu istih pokušaja pridobivanja JMO-a za diktaturu, za komesara raspuštene sarajevske oblasne skupštine, a što je bila iznimka u odnosu prema ostalim oblastima u BiH, u siječnju 1929. postavljen je njezin dotadašnji predsjednik Fehim Spaho, koji je uz suglasnost stranačkog vodstva imenovanje i prihvatio. ⁴⁴ Mehmed Spaho je nakon povratka iz Beograda pregovore s dvorom potvrdio i njemačkom konzulu u Sarajevu kojem je rekao da je kraljevu ponudu za ulazak u vladu otklonio samo zato jer je kao uvjet »zatraženo da dade pristanak na podjelu Bosne«. ⁴⁵ Osim neodlučnosti i mogućeg protivljenja očekivanoj upravnoj podjeli BiH, ali čiji su okviri u tom trenutku još uvijek bili nepoznati, u pozadini nepristupanja JMO-a diktaturi stajali su i uvjerenje o privremenosti kraljeva zahvata te izostanak iz vlade onih prvaka srpskih stranaka, u prvom redu Ljube Davidovića iz DS-a, s kojima je u obliku Demokratske zajednice, a nasuprot Milanu Srškiću i bosanskim radikalima, uoči diktature začeta uža političko-stranačka suradnja. ⁴⁶

Prekid razgovora o ulasku JMO-a u vladu podudario se s početkom provedbe diktatorskih zakona o zabrani političkih stranaka i raspuštanju izabranih općinskih i oblasnih samouprava. Prema Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi zabranjena su »sva udruženja i političke stranke koje vrše propagandu i ubeđivanje drugih da treba promeniti postojeći poredak u državi«, ali i sve političke stranke koje »nose obeležje versko ili plemensko«. ⁴⁷ Raspuštanje takvih stranaka trebali su provesti veliki župani i kotarski načelnici, ali koji su u BiH različito tumačili dijelove zakonske odredbe o vjerskom i »plemenskom« obilježju, u pravilu ga pripisujući samo HSS-u i JMO-u. Tako je kotarski načelnik u Višegradu krajem siječnja 1929. obavijestio velikog župana u Sarajevu da je raspustio samo odbore JMO-a, s obzirom da »drugih političkih udruženja ili partija, na koje se proteže pomenuti zakonski propis

⁴⁰ »Ulazak G. dr. Spahe u vladu?«, *Politika*, 11. I. 1929.

⁴¹ IJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 1, 45.

⁴² »G. dr. Spaho otputovao u Sarajevo«, *Politika*, 13. I. 1929.

⁴³ »O dr. Spahi«, *Jugoslavenski list*, 13. I. 1929.

⁴⁴ ABH, VŽSO, Pov. br. 125/1929.

⁴⁵ N. ŠARAC, *Uspostavljenje šestojanuarskog režima*, 192.

⁴⁶ S. BALJIĆ, »Razvitak političke aktivnosti muslimana u Bosni i Hercegovini«, 49.

⁴⁷ I. DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, 46.

ovde nema«. ⁴⁸ Slično je bilo i u Kalinoviku, u fočanskom kotaru, gdje je do kraja siječnja 1929. također raspušten samo JMO, dok su »ostala politička udruženja koja nemaju obeležje versko i plemensko ostala [...] do daljnjeg netaknuta«. ⁴⁹ Prema tumačenju i kotarskog načelnika u Visokom, JMO je bio jedina »politička organizacija sa verskim obeležjem«. ⁵⁰ U Sarajevu su do kraja siječnja 1929. zabranjeni samo odbori JMO-a, HSS-a i mjesno cionističko društvo. ⁵¹

Iako je bit likvidacije parlamentarizma bila u zabrani svih političkih stranaka, nejasno oblikovana zakonska odredba dovela je do njezine nedosljedne primjene. Zato je predsjednik vlade Petar Živković velikim županima 17. siječnja 1929. poslao dodatna objašnjenja o tome kako u konačnici zabraniti sve političke stranke. Prema vladinoj okružnici, one stranke koje nemaju u imenu »versko ili plemensko obeležje«, a to su bile glavne srpske stranke, NRS, DS i Savez zemljoradnika, ne treba odmah zabraniti, nego je dovoljno pričekati do 6. veljače 1929. kada je istjecao rok u kojem su se trebale »saobraziti zakonu«, a što nijedna očekivano nije učinila. Određeno je popisivanje stranačke imovine koju je u dogovoru s raspuštenim strankama trebalo predati sudskim skrbnicima, a novac pohraniti na sudu. Stranački sastanci nisu izriječno zabranjeni, nego je zahtjeve za njihovo održavanje putem velikog župana odobravalu vlada. U vezi sa zborovima i sastancima udruženja koja imaju nepolitičke »privredne, kulturne, humane, prosvetne i viteške« ciljeve, velikim županima naloženo je da se ne miješaju u njihovo djelovanje i ne šalju izaslanike na skupove, nego da samo motre njihov rad, a tek u slučaju potrebe izdaju nalog o zabrani koji prije toga treba odobriti vlada. ⁵²

Iako je Spaho odmah nakon 6. siječnja 1929. sarajevskom velikom županu potvrdio da je JMO prestao postojati samim donošenjem Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pa su se i svi stranački odbori raspustili vlastitom odlukom, te »sa partijskih lokala skinuli partijska obeležja«, zabrana stranke posebno je provedena u svim kotarevima. ⁵³ Na području Sarajevske oblasti prvo je 10. siječnja 1929. raspušten kotarski odbor JMO-a u Foči, čija je »arhiva i korespondencija sa partijskim pečatom« oduzeta i pohranjena kod kotarskog načelnika, a u sljedećih desetak dana, prema istom obrascu, raspušteni su i ostali stranački odbori. ⁵⁴ Provedba vladine okružnice pokazala je slabost i nerazvijenost dotadašnje stranačke organizacije JMO-a izvan Sarajeva. Stranka uglavnom nije imala vlastite imovine i službene prostorije, djelovanje se odvijalo u »privatnim kancelarijama« mjesnih prvaka, a pojedini odbori nisu posjedovali ni vlastite pečate. Odluka o oduzimanju stranačkog arhiva i pečata u Višegradu nije mogla biti službeno dostavljena, jer je prema tvrdnji kotarskog

⁴⁸ ABH, VŽSO, Pov. br. 237/1929.

⁴⁹ ABH, VŽSO, Pov. br. 156/1929.

⁵⁰ ABH, VŽSO, Pov. br. 223/1929.

⁵¹ ABH, VŽSO, Pov. br. 156/1929.

⁵² *Isto*.

⁵³ ABH, VŽSO, Pov. br. 71/1929.

⁵⁴ ABH, VŽSO, Pov. br. 279/1929.

načelnika predsjednik mjesnog odbora JMO-a, učitelj u mektebu, nižoj vjerskoj školi, bio nepismen.⁵⁵

Iznimku je predstavljala dobro ustrojena stranačka organizacija u Sarajevu, kao središtu političkog života u Bosni i Hercegovini. Uoči raspuštanja u Sarajevu je djelovao Radni odbor JMO-a za cijelu stranku, mjesni odbor sa stranačkim klubom, te pododbori ustrojeni po gradskim četvrtima koji su imali i vlastite nazive: *Itihad* (Jedinstvo), *Ašik* (Ljubav), *Fadilet* (Vrlina), *Sloga*, *Hajrat* (Dobro djelo) i *Svanuće*. Radni odbor se nalazio u Vakufskoj palači, temeljem ugovora s vakufskom upravom koju je nadzirao JMO, a sva pokretna stranačka imovina pripadala je Muslimanskoj centralnoj banci, također povezanoj sa stranačkim vodstvom, koja je još ranije predana »Dr. Mehmedu Spahi [...] na slobodnu uporabu s time da namještaj i nadalje ostaje vlasništvo [...] banke«. Skromnu stranačku imovinu koja se sastojala od članskih iskaznica, zastava i arhiva preuzeli su sudski skrbnici određeni u dogovoru sa stranačkim vodstvom.⁵⁶

Prema preporuci predsjednika vlade Petra Živkovića velikim županima, raspuštanju općinskih vijeća, kao jedinih preostalih uporišta zabranjenih stranka, trebalo je pristupiti »obazrivo«, vršeci promjene samo gdje je to »neophodno«. U tom slučaju trebalo je voditi računa »o ranijoj pripadnosti bivšim partijama«, a zbog »velike osetljivosti« i izbjegavanja mogućih prigovora o pristranosti, iz vlade je naloženo da se održava »raniji odnos u pogledu [...] partijske pripadnosti dosadanjih opštinskih časnik i novih kandidata«. Općinske uprave u BiH, koje je JMO prvi put preuzeo nakon općinskih izbora 1928., bile su, uz ustanove islamske vjersko-prosvjetne i vakufske samouprave, najsnažnije poluge stranačkog utjecaja, pa je Mehmed Spaho u veljači 1929., pod dojmom promjena u sarajevskoj općini, uputio memorandum predsjedniku vlade u kojem prosvjeduje zbog načina provedbe diktatorskog Zakona o izmjeni zakona o općinama i oblasnim samoupravama. U memorandumu stoji da je raspuštanje postojećih i imenovanje novih općinskih vijeća izazvalo »kod većine stanovništva tih mesta opravdano nezadovoljstvo«. Spaho se pozvao na Živkovićev dopis velikim županima, a prema kojem su se »imale menjati samo one opštinske uprave, koje su se svojim defetističkim radom ogrešile o državne interese«. U memorandumu se posebice izdvaja slučaj sarajevske općinske uprave, a iznosi se i prigovor da se raspuštanju općinskih vijeća u BiH pristupilo »iz starih partijskih računa«. Zato i nakon zabrane stranaka »partizani žive i to na istaknutim mestima državne administracije«, jer su većina velikih župana i kotarskih načelnika »radikali još od onih vremena kad su radikali imali homogenu vladu«. Prema Spahi, u općinskim upravama trebalo je ostaviti »nedavno izabrane ljude«, a kako bi »onaj deo naroda koji nije pristajao uz radikale« barem ondje vidio ljude od povjerenja, pa se zato u stanovništvu stvara uvjerenje »da je novo stanje kod nas kopija ranijih radikalskih režima«. U memorandumu stoji i da je u sarajevskom općinskom vijeću izabranom 1928. bilo »11 radikala, a sada ih je 20«. ⁵⁷ Spaho je memorandum sličnog sadržaja početkom veljače 1929. uputio i kralju Aleksandru. Osim sarajevske općine naveo je i

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ ABH, VŽSO, Pov. br. 189/1929.

⁵⁷ ABH, VŽSO, Pov. br. 485/1929.

slučajevu promjena u Mostaru i Bijeljini »gdje je na čelo opštinske uprave postavljen nosilac naše disidentske liste valjda samo iz pakosti prema našim ljudima«, dok je u Modriči i Bosanskom Šamcu »postavio [...] Veliki župan za opštinske komesare svoje rodake, naravno istaknute bivše radikale«. ⁵⁸

Živković je nakon primitka memoranduma, bez navođenja Spahina imena, upozorio sarajevskoga velikog župana da je »od jedne ugledne ličnosti otud dobio [...] prigovor« te ga prozvao da se u svojim odlukama nije držao vladinih naputaka iako je vlada prije toga odobrila njegov nacrt sastava novoga sarajevskog općinskog vijeća. Veliki župan Nikolić u odgovoru Živkoviću pobijao je navode iz Spahina memoranduma i naveo razloge zbog kojih je došlo do promjena u sarajevskoj općinskoj upravi. Memorandum je ocijenio kao djelo čovjeka koji se »još nije pomirio sa stvarnošću, da su sve političke stranke raspuštene«. Odbio je tvrdnje da su veliki župani i kotarski načelnici radikali, dokazujući to oporbom Milana Srškića prema ranijim vladama, a koje su navodno prema zahtjevu JMO-a vršile pritiske na upravne vlasti da se u slučaju novih izbora onemogući Srškićeva kandidatura u Sarajevu. Naveo je i da je raspuštena uprava u Sarajevu bila sastavljena temeljem sporazuma između JMO-a i HSS-a, a njezinu su oporbu činili »pretstavnici sarajevskih Srba, pretstavnici dve grupe ovdašnjih muslimana, koji su bili protivnici jugoslovenske muslimanske organizacije, i pretstavnici ovdašnjih Jevreja«. JMO je imao gradonačelnika, a HSS do gradonačelnika, dok »Srbi nisu imali ni jednog podnačelnika, iako je i ranije, za vreme austrijske uprave, uvek u Sarajevu bio jedan podnačelnik Srbin«. U upravi Gradske štedionice i gradskim komunalnim ustanovama bili su samo predstavnici JMO-a i HSS-a, a raspuštena općinska uprava svojim se djelovanjem »ogrešila o državno i narodno jedinstvo«, posebice kada je odbila službeno proslaviti desetogodišnjicu ulaska srpske vojske u Sarajevo. Osim toga, vijećnici HSS-a 1. prosinca 1928. nisu sudjelovali na svečanoj sjednici u povodu obilježavanja dana ujedinjenja, a vijećnici JMO-a nisu osudili njihov postupak. Veliki župan je odbio i prigovor o prevlasti radikala, jer su novoimenovani gradonačelnik Asim Mutevelić, kao i većina muslimanskih vijećnika u novom vijeću, izabrani na listi JMO-a, pa mu je i Spaho »u razgovoru rekao, da je Mutevelić vrlo dobar kandidat za načelnika«. ⁵⁹

U stvarnosti, nasuprot tvrdnjama iz Spahina memoranduma, u većinu raspuštenih općinskih uprava u BiH na početku su u pravilu postavljeni stari vijećnici izabrani 1928., a u slučaju izmjena zadržavao se zatečeni konfesionalni i stranački raspored uvođenjem u vijeća stranačkih disidenata koji su prihvaćali diktaturu. Promjene u komunalnoj politici u korist režima nastupale su postupno, uglavnom nakon pojedinačnih ostavki vijećnika, a u većini seoskih općina tek nakon općinskih izbora 1933. godine. Sudbina općinskih uprava ovisila je o političkom držanju vijećnika JMO-a, koji su se bez dodira sa stranačkim vodstvom u većini slučajeva mirili s diktaturom, iskazujući odanost režimu, a neki kasnije i pristupali vladinoj stranci. To je bio slučaj u Visokom, gdje je ponovno postavljena stara uprava iz JMO-a unatoč zahtjevu kotarskog načelnika za promjenom sastava općinskog vijeća. Predsjednik vla-

⁵⁸ A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 428.

⁵⁹ ABH, VŽSO, 485/1929.

de Živković u veljači 1929. odbio je zahtjev tamošnjeg kotarskog načelnika, uz obrazloženje da »protiv sadanje opštinske uprave u Visokom ništa stvarno ne stoji i gradonačelnik se uvek prema državi i državnim vlastima držao lojalno i ispravno«. ⁶⁰ Kao i u Visokom, kotarski načelnik u Fojnici predložio je odmah nakon 6. siječnja 1929. smjenu općinskog vijeća na čelu s izabranim gradonačelnikom Nazifom Buljinom, članom JMO-a, uz obrazloženje da su »ti ljudi ranije bili žestoki partizani«. Veliki župan u Sarajevu odbacio je njegov prijedlog »držeci se principa da stare općinske uprave imadu i dalje ostati, samo ako se koje lice nije ogrešilo o Državno i Narodno Jedinstvo«. ⁶¹ Zahtjev kotarskog načelnika bio je i u vezi s katoličko-muslimanskim trzavicama u Fojnici, pa je u veljači 1929. skupina pristaša HSS-a, preko rimokatoličkoga župnog ureda, velikom županu uputila predstavku za zahtjevom da se »danas, kada je zavladao duh pravde i slobode« izvrši smjena općinske uprave u kojoj »vlada još uvijek duh negdašnjih Osmanlija«. ⁶²

S druge strane, politika zadržavanja općinskih uprava izazivala je otpore i među Srbima u sredinama otprije obilježenim izrazitim suparništvom između radikala i JMO-a. U ožujku 1929. predsjedniku vlade Živkoviću i kralju Aleksandru upućena je predstavka Srba s područja Višegrada i Rudog, nezadovoljnih imenovanjem starih općinskih načelnika, biranih 1928. na listama JMO-a. U predstavci se navodi da su oba muslimanska načelnika za vrijeme Prvoga svjetskog rata »gulili nezaštićenu sirotinju« i sudjelovali u austro-ugarskom pohodu na Srbiju, pa je njihovim postavljanjem »uvređen svaki iskreni rodoljub«. Sarajevski veliki župan u dopisu ministarstvu unutarnjih poslova odbacio je srpsku predstavku, uz obrazloženje da su muslimanski načelnici na položaje došli prema rezultatima ranije provedenih općinskih izbora. Kako se općinska uprava iz JMO-a »nije ničim bila ogrešila o državno i narodno jedinstvo«, a njezin sastav odgovarao volji građana, prema ranijem naputku predsjednika vlade »imala je ostati na svome položaju«. Veliki župan je potvrdio da su općinski načelnici za vrijeme rata primili austro-ugarska vojna odličja, ali »taj fakat ne može biti povod da se [...] smatraju diskvalifikovanim za položaj opštinskog načelnika«. Prema njemu, »u prošlosti, a naročito za vreme svetskog rata, pojedini delovi našeg naroda vođeni su jedni protivu drugih«, pa bi došlo do »rdavih posledica« ako bi se i poslije »Oslobođenja i Ujedinjenja, izvodile one konsekvence« koje se traže u predstavci. Zaključio je da su potpisnici pristaše »bivše Radikalne stranke, koji su sasvim pogrešno shvatili, da je 6. januar trebao da dovede do razračunavanja sa njihovim partijskim protivnicima«. ⁶³

Promjene u korist režima u općinskim upravama u BiH s vremenom su nastupale i kao posljedica nastavka starih političko-stranačkih trvenja, začelih još prije diktature. Za vodstvo JMO-a očuvanje komunalnog utjecaja u diktaturi bilo je jamstvo za održavanje mjesnih stranačkih organizacija, koje bi nastavile s političkim djelovanjem u slučaju obnove parlamentarnog života. Primjer pomirljivog držanja mjesnih

⁶⁰ ABH, VŽSO, 579/1929.

⁶¹ ABH, VŽSO, Pov. br. 410/1929.

⁶² ABH, VŽSO, Pov. br. 499/1929.

⁶³ ABH, VŽSO, Pov. br. 987/1929.

prvaka JMO-a prema diktaturi, ali i nastavka međustranačkog sukobljavanja, bila je općinska uprava u Travniku na čelu s gradonačelnikom Salihom Sujoldžićem. Tamošnju komunalnu politiku prije 1929. obilježavao je sukob između HSS-a i JMO-a oko proširenja gradske općine na okolna katolička naselja s ciljem izmjene odnosa na temelju kojih se ostvarivala muslimanska prevlast u općinskoj upravi. JMO je na općinskim izborima 1928. ostvario većinu u vijeću koje je, uključujući i vijećnike HSS-a, bez izmjena potvrđeno i u diktaturi. Travnik je u listopadu 1929., nakon provedbe nove upravne podjele zemlje, pripao Primorskoj banovini sa sjedištem u Splitu, pa su u kolovozu 1930. vijećnici HSS-a kod banske uprave obnovili raniji prijedlog o promjeni općinskih granica.

Nakon što su gradonačelnik i vijećnici JMO-a odbili njihov zahtjev, svi članovi HSS-a u općinskom vijeću predali su ostavke. Ban Primorske banovine u listopadu 1930. izvjestio je ministarstvo unutarnjih poslova o stanju u Travniku te ponudio vlastiti prijedlog za razrješenje komunalne krize. Sukob oko izmjene općinskih granica i ostavke vijećnika opisao je kao »nezgodnu i delikatnu situaciju, koju što prije treba riješiti«, ali koja omogućuje ograničavanje prevlasti JMO-a. Jedini izlaz iz krize je djelomična izmjena sastava vijeća koja bi se provela tako što bi »muslimani imali osam vijećnika mjesto devet, a Srbi pravoslavni dva vijećnika, mjesto jednoga, dok bi katolici ostali na dosadašnjem broju«. Time bi se postiglo političko ravnovjesje, jer bi »dva Srbina sa jednim jevrejinom imali mogućnost da bez obzira na zategnute odnose između muslimana i katolika odlučno utiču na dalji razvoj prilika u ovoj opštini prema intencijama današnjeg režima«. Ponudio je i nacrt sastava novog vijeća u koje bi ušli stari vijećnici HSS-a i JMO-a, dok bi samo gradonačelnika iz JMO-a zamijenio Hidajet Arnautović, koji je do 1929. bio predsjednik mjesnog odbora Narodne radikalne stranke u Travniku. U Beogradu je taj prijedlog odbijen, uz obrazloženje da je Arnautović »politički bio suviše eksponiran«, pa je »nepodesan za načelnika«.

Poslije toga, Travnik je 1931. iz Primorske ušao u sastav Drinske banovine, koja je preuzela rješavanje komunalne krize. Ministarstvo unutarnjih poslova u svibnju 1932. konačno je odobrilo izmjenu sastava općinskog vijeća prema nacrtu iz 1930., uz uvjet da osim novog gradonačelnika muslimana radikala, svi ostali vijećnici budu iz istih stranaka kao i njihovi prethodnici. ⁶⁴ Novi gradonačelnik trebao je suzbiti utjecaj JMO-a i okupiti muslimane u Travniku oko režima, ali je svojim postupcima doveo u pitanje djelovanje vladine Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS). Zato je u ožujku 1934. kotarski načelnik u Travniku od banske uprave u Sarajevu zatražio njegovu smjenu i povratak starog gradonačelnika iz JMO-a. U obrazloženju je naveo da se od Arnautovića očekivalo da »sve elemente u gradu, bez obzira vere, a naročito muslimanske elemente kojih u gradu ima u apsolutnoj većini, okupi u stranku, koja danas predstavlja režim«. Na skupštinskim izborima 1931. mjesni muslimani su se zajedno s bivšim gradonačelnikom Sujoldžićem odazvali »u ovome srezu sa procentom, kojim dotada nikada nisu učestvovali ni pristupali na birališta«. Zato se očekivalo da će »Sujoldžić sa ostalim prijateljima« iz JMO-a pristupiti JNS-u. U Travniku je na po-

⁶⁴ ABH, KBUDB, Pov. br. 1705/1932.

četku zabilježeno, kao i u »još nekim mestima bivše Bosne i Hercegovine«, da u JNS pristupaju pristaše srpskih stranaka, dok su se »uticajni spahinovci [...] držali u prvo vreme rezervisano«. Gradonačelnik Arnautović, umjesto da »odmerenim političkim držanjem« pridobije pristaše JMO-a za vladinu stranku, »u bivšim spahinovcima gledao je i dalje svoje ranije političke protivnike«. Zato je kotarski načelnik predložio da se »ponovo postavi za gradskog načelnika g. Salih Sujoldžić« i obnovi staro općinsko vijeće s pristašama JMO-a, a koje će raditi »u opšte državnom i narodnom interesu«. ⁶⁵ Stanje u Travniku ostalo je nepromijenjeno sve do kraja diktature i ulaska JMO-a u vladu kada će Sujoldžić ponovno preuzeti dužnost gradonačelnika.

Nasuprot mjesnim stranačkim organizacijama koje su u diktaturi prestale politički djelovati, ograničavajući se na zadržavanje utjecaja u komunalnoj politici i usporavanje osipanja članova koji su pristupali režimu, vodstvo JMO-a u Sarajevu nastavlja održavati međusobne dodire i svoje držanje usklađuje s prvacima ostalih zabranjenih stranaka, posebice srpskih, za koje se vjerovalo da će činiti okosnicu vlasti u slučaju obnove parlamentarnog života. Pasivno prihvatanje režima, politička apstinencija bez izdavanja posebnih naputaka pristašama na terenu, ali i izostanak bilo kakvih političkih ocjena novonastalog stanja, obilježavali su djelovanje vodstva JMO-a u prvom razdoblju diktature sve do rujna 1931. i povratka na ograničeni parlamentarizam i ustavnost. Spahinu tvrdnju o prekidu stranačke djelatnosti, izrečenu sarajevskom velikom županu u siječnju 1929., potvrđivala su i policijska izvješća iz svibnja 1929. prema kojima se »nije moglo primetiti da Spaho dr. Mehmed i druge vođe biv.[še] J.M.O. rade protiv današnjeg režima i poretka u državi«. ⁶⁶ Ipak, već u lipnju 1929. zabilježeno je prvo okupljanje članova sarajevskih pododbora JMO-a koji su pokušali utemeljiti novo nepolitičko društvo *Uranak* čija pravila nisu odobrena uz obrazloženje da su »osnivači [...] bivše pristalice jedne bivše političke partije«. ⁶⁷

Prekidom političkog djelovanja u diktaturi članovi vodstva JMO-a vratili su se svojim građanskim zanimanjima, a najistaknutijim stranačkim prvacima, Mehmedu Spahi, Halidu Hrasnici i Šefkiji Behmenu, odobrene su državne mirovine na temelju kraljeva ukaza iz travnja 1929. o umirovljenju bivših ministara. ⁶⁸ Njihovo pomirljivo držanje prema diktaturi potvrđuje i činjenica da su vlasti Mehmedu Spahi i Šefkiji Behmenu u travnju 1929. izdale putovnicu za odlazak u inozemstvo, a na temelju ocjene da ne će nastupati protiv novonastalog stanja. ⁶⁹ Spaho je s obitelji i svojim rođakom i tajnikom Mehmedom Šahinagićem do kraja svibnja 1929. boravio u Istanbulu, gdje ga je susreo novinar beogradskog dnevnika *Vreme*, koji je zatražio njegov komentar o političkim prilikama u zemlji. Spaho je odbio razgovarati, uz obrazloženje da je »došao s obitelji samo na kraći odmor«. ⁷⁰ Nakon povratka u Sarajevo

⁶⁵ ABH, KBUDB, Pov. br. 1340/1934.

⁶⁶ ABH, VŽSO, Pov. br. 2486/1929.

⁶⁷ ABH, VŽSO, Pov. br. 1206/1929.

⁶⁸ S. BALJIĆ, »Razvitak političke aktivnosti muslimana u Bosni i Hercegovini«, 55-56.; »Penzionisanja ministara«, *Jugoslavenski list*, 21. IV. 1929.

⁶⁹ ABH, VŽSO, Pov. br. 1641/1929.

⁷⁰ »Dr. M. Spaho u Carigradu«, *Jugoslavenski list*, 30. IV. 1929.

odbio je dati izjavu i uredniku *Novog vremena*, novopokrenutog glasila muslimanskih pristaša diktature, jer je »odlučio da uopšte ništa ne govori, da sada ne daje nikakvih izjava«. ⁷¹

Svoje poglede na diktaturu na temelju kojih se stranačko vodstvo priključilo političkoj oporbi režimu Spaho je već u lipnju 1929. iznio britanskom publicistu Seton-Watsonu, koji je u Sarajevu boravio kako bi se upoznao s tamošnjim političkim prilikama. Seton-Watson se susreo s više osoba iz sarajevskoga javnog života, različitih konfesija i političkih uvjerenja, među kojima i s Mehmedom Spahom, smijenjenim gradonačelnikom Edhemom Bičakčićem i reis-ul-ulemom Džemaludinom Čauševićem. Prema policijskom izvješću, Spaho se pred Seton-Watsonom izjasnio »protivu današnjeg režima« i napao Milana Srškića kao »neprijatelja Muslimana«. Potvrdio je ostajanje uz stranački zahtjev za autonomiju Bosne i Hercegovine, istaknutom i u programu JMO-a, a koji je »usled parlamentarnih prilika [...] samo potisnut u stranu, ali ne i definitivno napušten«. ⁷²

Vijesti o neraspoloženju pristaša JMO-a prema diktaturi stizale su i izvan Sarajeva. Tako je kotarski načelnik u Čajniču u travnju 1929. izvijestio sarajevskog velikog župana da se odmah nakon 6. siječnja kod muslimana pojavila »izvesna nervoza i bojazan da ova vlada ne preduzme izvesne mere protiv bivših pristalica JMO, tim više što su u vladi videli g. Dr Srškića, kojeg znaju kao bivšeg partijskog protivnika g. Dr. Spahe«. ⁷³ Čini se da Spaho ipak nije prekinuo svaki dodir s predstavnicima režima, pa je tako njemački konzul u Sarajevu u rujnu 1929. zabilježio i vijest o njegovu susretu s kraljem Aleksandrom, koji ga je primio u audijenciju na Ilidži pokraj Sarajeva. U konzulovu izvješću stoji i da je Spaho tom prigodom u razgovoru s kraljem navodno »prihvatio rješenje o podjeli države na banovine, što su mu njegove pristalice zamjeralo«. ⁷⁴ S tim u vezi je i bilješka bana Vrbaske banovine Svetozara Tiše Milosavljevića iz svibnja 1930. o susretu sa Spahom u Banjoj Luci. Milosavljević je u razgovoru stekao dojam da Spaho »sadanju podjelu države na banovine smatra jednom velikom državnom potrebom, sa kojom se muslimani, iako su razbijeni i pocepani, moraju miriti«. Ban je o tome izvijestio kralja Aleksandra, koji ga je »pažljivo saslušao, ali nije ništa primetio«. ⁷⁵

Bez obzira na prekid političkog djelovanja, osim pojedinačnih dodira između najistaknutijih stranačkih prvaka, te na pomirljivo držanje prema diktaturi, vodstvo JMO-a u Sarajevu je od travnja 1929. podvrgnuto stalnom policijskom nadzoru temeljem vladine naredbe o sustavnom praćenju svih prvaka zabranjenih političkih stranaka koji nisu pristupili režimu, i odluke o ustrojavanju mjesne »obavještajne službe« sastavljene od mreže doušnika koji su trebali pratiti kretanje svih politički sumnjivih pojedinaca. ⁷⁶ Od tada, pa sve do skupštinskih izbora u svibnju 1935., sus-

⁷¹ »G. dr Mehmed Spaho ne govori«, *Novo vrijeme*, Sarajevo, 18. V. 1929.

⁷² ABH, VŽSO, Pov. br. 1607/1929.

⁷³ ABH, VŽSO, Pov. br. 1156/1929.

⁷⁴ N. ŠARAC, *Uspostava šestojanuarskog režima*, 238.

⁷⁵ S. T. MILOSAVLJEVIĆ, *Memoari. Banovanje*, sv. 2, 55.

⁷⁶ ABH, VŽSO, Pov. br. 2170/1929., KBUDB, Pov. Dz. 91/1929. O policijskom nadzoru oporbenih političara opširnije: I. DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, 222-235.

tavno su praćeni svi sarajevski prvaci JMO-a, ali kojima unatoč policijskom nadzoru nije ograničavana mogućnost kretanja po cijeloj državi i održavanja pojedinačnih susreta s pristašama izvan Sarajeva. Te su se mjere podudarile s obnovom oporbene političke djelatnosti, u početku obilježene pasivnim iščekivanjem daljnjeg političkog razvitka i razmjenom mišljenja unutar užih stranačkih vodstava. Prema diktaturi se, postupno i temeljem ranijih političko-stranačkih odnosa, oblikuju dva oporbeno središta, zagrebačko i beogradsko, povezana zajedničkim zahtjevom za povratkom ustavnosti i parlamentarnog života, ali suprotstavljena u pogledima na način razrješenja državne krize i oblik budućeg ustavno-pravnog uređenja.

U Zagrebu su oporbu diktaturi, nasuprot ustaškoj emigrantskoj akciji, vodili prvaci SDK-a na čelu s Vladkom Mačekom, koji su zahtjeve za povratkom parlamentarizma povezivali i s priznanjem hrvatske nacionalne posebnosti i ostvarenjem posebnih hrvatskih državno-pravnih ciljeva, kojima su se prije 1929., osim dvora, suprotstavljale i glavne srpske političke stranke. Beogradsko oporbeno središte činili su dijelovi vodstava NRS-a, DS i Saveza zemljoradnika, dodatno oslabljenih pristupanjem diktaturi velikog broja najistaknutijih stranačkih prvaka.⁷⁷ Osim Saveza zemljoradnika, koji je zadržao određena stranačka uporišta u Vrbaskoj banovini, glavne srpske oporbenne stranke ostale su bez svih stranačkih organizacija i najistaknutijih pristaša u Bosni i Hercegovini koji su, osim rijetkih iznimaka, iz političko-nacionalnih razloga masovno pristupili diktaturi i činili temelj vladine stranke. Takvo srpsko držanje prema diktaturi potvrdio je i Vladimir Ćorović, srpski povjesničar i akademik, koji je kao suvremenik zabilježio da su se »bosanski Srbi, verujući iskreno da se država nalazi u opasnosti, trudili [...] da pomognu Kraljevo nastojanje za stišavanjem političkih strasti. Sva njihova borba pre rata bila je duboko nacionalna i oni su mislili da je treba i tad produžiti [...]».⁷⁸

Kako se režimski idejni temelj o očuvanju »narodnog i državnog jedinstva« u biti podudara s političko-nacionalnim shvaćanjima prvaka srpske stranačke oporbe, njihove dodire i pregovore s hrvatskom oporbom oko HSS-a i SDK-a, koji su začeti odmah nakon proglašenja diktature, obilježavala su temeljna političko-nacionalna razmimoilaženja oko načina i oblika državno-pravnog preuređenja, te su se ograničavala na zajednički zahtjev za povratak na ustavnost i istinski parlamentarizam. Izvan ovih oporbenih središta stajali su JMO i SLS, koji su se pridružili ostaloj oporbi u rujnu 1930. nakon izlaska Antona Korošca iz diktatorske vlade.⁷⁹

Režim je, nasuprot ostacima srpskih stranaka i JMO-a, u SDK-u vrlo brzo prepoznao jedinu istinsku oporbu političko-nacionalnom temelju diktature, pa je u cilju zastrašivanja pokrenuo represiju prema njegovim najistaknutijim prvacima. Prvo je u svibnju 1929. u Beogradu uhićen vođa SDS-a Svetozar Pribičević, koji je bez sudske odluke upućen u internaciju u selo Brus u unutrašnjosti Srbije. Tamo je boravio sve do lipnja 1931. kada mu je odobren odlazak iz zemlje.⁸⁰ U prosincu 1929. u Zagre-

⁷⁷ T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarskog režima*, 89.

⁷⁸ Vladimir ĆOROVIĆ, *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd, 1939., 67.

⁷⁹ T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarskog režima*, 84.

⁸⁰ LJ. BOBAN, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928—1936)*, Zagreb, 1973., 64.

bu je uhićen i vođa HSS-a Vladko Maček koji je doveden u vezu sa skupinom odgovornom za postavljanje paklenih strojeva i pokušajem rušenja mosta kojim je trebao proći vlak s »poklonstvenom deputacijom« koja je pohodila kralja Aleksandra u Beogradu. Maček je u travnju 1930. izveden pred Državni sud za zaštitu države, koji ga je proglasio nedužnim po svim točkama optužnice.⁸¹

Vodstvo JMO-a trebalo se u takvim okolnostima odlučiti između samostalne političke akcije, uže suradnje s beogradskim oporbenim prvacima ili pristupanja hrvatskoj državno-pravnoj oporbi u Zagrebu, koja se već na početku diktature našla na udaru režimske represije. Prosudujući da će prvaci starih srpskih političkih stranaka, koji su i dalje održavali vezu s dvorom, činiti okosnicu vlasti u slučaju obnove političko-stranačkog života, vodstvo JMO-a donosi odluku o užoj suradnji sa srpskom oporbom, dok se odnosi sa Zagrebom i SDK-om razvijaju tek preko pojedinačnih dodira s vodstvom HSS-a i njegovim predstavnicima u Sarajevu okupljenim oko Jurja Šuteja. Uža suradnja s beogradskim prvacima oporbe trebala je zajamčiti povratak utjecaja JMO-a u slučaju političkih promjena i onemogućiti svaku pogodbu koja bi se temeljila na podjeli BiH. U tom smislu, vodstvo JMO-a je temeljem vlastitog ograničenog utjecaja načelno podržavalo obje oporbenne koncepcije, hrvatsku državno-pravnu, u smislu povratka na 1918. i oblikovanja novog ustavno-pravnog rješenja, pod uvjetom da BiH dobije položaj autonomne jedinice, i srpsku prema kojoj bi se prvo obnovio parlamentarni život i povratio izgubljeni utjecaj u vladi, a tek potom pregovaralo o državnom preuređenju. Kako bi se intenzivnije utjecalo na držanje srpske oporbe, početkom 1930. član užeg vodstva JMO-a Šefkija Behmen seli se u Beograd gdje otvara odvjetničku pisarnicu i sudjeluje na oporbenim sastancima, te o tome redovito izvješćuje Spahu u Sarajevu.

U prvoj fazi diktature, do donošenja ustava u rujnu 1931. te raspisivanja skupštinskih izbora, djelovanje cjelokupne oporbe je neznatno i ograničeno na iščekivanje kraljeve odluke o kraju diktatorske vladavine. Zato je i vodstvo JMO-a odbijalo sve pokušaje režima da istaknutije pristaše pridobije za položaje na nižim razinama vlasti. U tom cilju, za članove banskih vijeća Drinske, Vrbaske i Primorske banovine, kao tijela koja su trebala stvoriti dojam o obnovi samouprave, u srpnju 1930. postavljeno je i nekoliko mjesnih prvaka JMO-a koji su zanemarili odluku stranačkog vodstva i prihvatili imenovanja.⁸² Među imenovanim posebnim dekretom predsjednika vlade Živkovića našao se i brat Mehmeda Spahe, Fehim Spaho, ali koji je prema odluci vodstva JMO-a odbio stupiti na dužnost banskog vijećnika Drinske banovine.⁸³ Preokret u dotadašnjem držanju oporbe nastupa tek nakon donošenja kraljeva »oktroiranog« ustava u rujnu 1931., čime je obnovom ograničenog parlamentarizma, a zatim stvaranjem vladine stranke, napušteno neustavno razdoblje kraljeva apsolutizma. Takav politički razvitak označio je i slom dotadašnjih oporbenih pogleda na diktaturu kao privremeno rješenje, te otvorio problem usklađivanja zajedni-

⁸¹ LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1929—1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. 1, 50-51.

⁸² »Postavljenje banskih vijeća«, *Jugoslavenski list*, 4. VII. 1930.; »Ban g. Popović predao je na svečanom skupu dekrete članovima banskog vijeća«, *Jugoslavenska pošta*, 28. VII. 1930.

⁸³ ABH, KBUDB, Pov. br. 1924/1931.

kog stajališta o skupštinskim izborima raspisanim na temelju restriktivnog izbornog zakona koji je onemogućavao postavljanje stranačkih lista.

U kolovozu 1931., uoči kraljeve objave ustava, Šefkija Behmen je iz Beograda javljao stranačkim pristašama u BiH o skorom raspisivanju izbora, te da je »blok Davidović, Aca Stanojević, Pribičević, Spaho, Maček gotova stvar.«⁸⁴ Unatoč takvom očekivanju, unutar oporbe dolazi do novih podjela, jer je beogradsko oporbeno središte nakon objave izbornog zakona zagovaralo izbornu apstinenciju, dok je Maček u početku ostavljao mogućnost izlaska na izbore i suprotstavljanja SDK-a ili šireg oporbenog bloka vladinim kandidatima.⁸⁵ Na kraju je prevladalo stajalište o neizlasku na izbore, ali su propali i pokušaji sastavljanja zajedničke oporbene izjave o apstinenciji i osudi postupaka režima. Krajem rujna 1931. pojavila se oporbena deklaracija pod naslovom »Našim prijateljima« koju su, bez Vladka Mačeka, potpisali Aca Stanojević u ime NRS-a, Anton Korošec u ime SLS-a, Ljuba Davidović u ime DS-a, Jovan Jovanović u ime Saveza zemljoradnika i Mehmed Spaho u ime JMO-a. U deklaraciji, u kojoj je izbjegnuta oštrija kritika režima, ističe se da je nedemokratski značaj diktature ostao nepromijenjen i poslije donošenja ustava kraljevim dekretom, bez ustavotvorne skupštine, pa se na izborima »ne mogu iskazati prave želje i pravo raspoloženje naroda«. Njezini potpisnici zato ne će sudjelovati na izborima, a jednako će postupiti i SDK na čelu s Mačekom, ali »iz razloga koje će objasniti«. Mehmed Spaho je zbog potpisa na oporbnoj izjavi u listopadu 1931. pozvan u sarajevsku policiju gdje je trebao objasniti svoje političko držanje. Potvrdio je potpis, ali je naveo da nije sudjelovao u sastavljanju izjave u Beogradu, nego je samo prihvatio njezin sadržaj, ali tek kada mu je u Sarajevo deklaraciju donio Miša Trifunović, jedan od prvaka NRS-a. Ustvrdio je i da oporbena izjava nije bila namijenjena javnosti nego samo užem stranačkom vodstvu te da je bez njegova odobrenja širena u obliku letka. Policija je o tome sastavila zapisnik, ali protiv Spahe nije pokrenula postupak.⁸⁶

Spahino ime našlo se i na »kominikeu šefova opozicije«, na kojem su stajali i potpisi Vladka Mačeka i Svetozara Pribičevića, a koji je također neposredno prije izbora dijeljen kao letak. U toj izjavi, za koju nije jasno jesu li je uistinu potpisali oporbene stranački prvaci, ili je nastala u krugu njihovih mjesnih pristaša, oštrije se nego u »Pismu prijateljima« osuđuju izborni pritisci i držanje kotarskih načelnika koji su prikupljali potpise za vladine kandidate, te se isticalo da postupci režima ne će polučiti uspjeh jer »narod neće izaći na birališta.«⁸⁷ Osim formalnog pristajanja uz oporbene izjave, vodstvo JMO-a nije povelu posebnu akciju s ciljem pozivanja muslimanskih birača u BiH na izbornu apstinenciju. Uoči izbora pojavio se i navodni Spahin poziv muslimanima da izađu na birališta, a koji su poštom primali mjesni prvaci JMO-a. Kako su pozivi stizali i članovima JMO-a u Sarajevu, koje je Spaho svakodnevno susretao, ali i iz dotadašnjeg držanja stranačkog vodstva, moglo se zaključiti da je riječ o lažnom pozivu i pokušaju vlasti da izazovu pomutnju među musli-

⁸⁴ ABH, KBUDB, Pov. D.Z.. 2408/1931.

⁸⁵ LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 1, 59.

⁸⁶ ABH, KBUDB, Pov. br. 3622/1931.

⁸⁷ ABH, KBUDB, Pov. br. 4013/1931.

manskim biračima, te osiguraju njihov izlazak na izbore. Pisma sličnog sadržaja, i s istim ciljem, dobivale su i pristaše NRS-a i DS-a, a u kojima su ih stranački prvaci također pozivali da na izborima glasuju sa kandidatima koji su prije 1929. pripadali njihovim strankama.⁸⁸

U navodnoj Spahinoj poruci pozivalo se muslimane da izađu na izbore »za taj kodoja beogradski parlament«, jer »glasali mi muslimani, ili ne glasali, isti će poslanici biti izabrani«. Ako vladina lista ne dobije dovoljan broj glasova, »Beograd i diktatorska štampa svaliče svu krivnju na nas muslimane, da smo mi oni, koji nećemo da spasavamo državu, da nismo uz Kralja, da se zbog nas ne može naći zajam u inostranstvu itd.« Kako bi se to onemogućilo, muslimani trebaju pristupiti izborima čime bi se pokazalo »da smo i mi na kraju krajeva za ovu državu i za Kralja i ako smo protiv Diktature«. Muslimanski izlazak na izbore bio bi samo privremeno rješenje jer »današnji režim [...] ne može dugo trajati i mi ćemo pričekati još nekoliko mjeseci, pa ćemo opet uzeti vodstvo u svoje ruke.«⁸⁹

Na skupštinskim izborima u studenome 1931. nije zabilježena značajnija muslimanska apstinencija, poput one u Savskoj i Primorskoj banovini, a pojedini prvaci JMO-a nastupali su među biračima u skladu s navodnom Spahinom porukom, kako bi onemogućili ulazak u Narodnu skupštinu stranačkih disidenata i ostalih muslimana na vladinoj listi. Tako su vlasti na području Bosanskog Šamca zabilježile boravak bivših zastupnika JMO-a Huseina Čumavića i Mahmuda Behmena te Spahina rođaka i tajnika Mehmeda Šahinagića, koji su mjesne stranačke pristaše pozivali da, »ako će ići na izbore«, biraju srpske kandidate umjesto muslimana stranačkih disidenata.⁹⁰ U skladu s takvom taktikom, pristaše JMO-a agitirale su na području Čajniča za izbor Dušana Jeftanovića, sarajevskog dogradonačelnika i zeta Milana Srškića, nasuprot drugog vladinog kandidata, potpredsjednika društva *Gajret* Huseina Kadića, koji je ipak uspio dobiti većinu glasova.⁹¹ Slično je zabilježeno u Visokom i Zenici, izbornim kotarevima s apsolutnom većinom muslimanskih birača, gdje su na izborima poraženi gradonačelnici i disidenti JMO-a Safvet Žečević i Ahmed Mutapčić. Pasivno držanje vodstva JMO-a, obilježeno nezamjeranjem vlastima, dokazuje i činjenica da je Spahi u studenome 1931., neposredno poslije izbora, u Beogradu izdana diplomatska putovnica kako bi sa skupinom pristaša, te zajedno s režimu odanim prvacima Islamske vjerske zajednice, sudjelovao na Sveislamskom kongresu u Jeruzalemu.⁹²

Režim je na pojačano djelovanje zabranjenih stranaka odgovorio vlastitom izbornom propagandom, kojom se u zemlji i inozemstvu trebalo suzbiti odjeke oporbenih prigovora. U rujnu 1931. vladin Centralni presburo izdao je predizbornu okružnicu za novinstvo s nuputcima za pobijanje »lažnih i tendencioznih vesti«. Novinstvo je trebalo nijekati postojanje oporbenog bloka uz obrazloženje da u »današnjem re-

⁸⁸ ABH, KBUDB, Pov. br. 4186/1931.

⁸⁹ ABH, KBUDB, Pov. br. 4045/1931.

⁹⁰ ABH, KBUDB, Pov. br. 4041/1931.

⁹¹ ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 1955/1932.

⁹² ABH, KBUDB Pov. D.Z. 3055/1931.

žimu« sudjeluju svi najistaknutiji prvaci zabranjenih stranaka, osim SLS-a i JMO-a. Prigovore zbog izostanka iz vlade predstavnika ovih stranaka trebalo je pobijati navodima o njihovu pokrajinskom i vjerskom obilježju:

»Prirodno je da je današnji režim uperen [...] protiv Dr. Korošca i Dr. Spaha i njihovih partija. [...] Stranka g. Spaha predstavljala je u Jugoslaviji, a predstavljala bi u svim kulturnim državama, anahronizam. Ona je predstavljala one žalosne ostatke srednjovekovnog turskog jarma i feudalizma, ugnjetavanje i iskorištavanje. Današnji Ustav koji je nadahnut demokratskim principima nije mogao dozvoliti dalji život takvim strankama. Ali on isto tako nije mogao, i pored najbolje volje, da ostvari potpune demokratske slobode koje su, do 6. januara, sa partijama kao što su partije Dr. Korošca i Dr. Spaha, potpuno onemogućavale konsolidaciju državnog jedinstva. 6. januar naneo je smrtni udarac tim partijama koje su živjele od raspaljivanja verskih i pokrajinskih mržnji, kao i od zatucavanja nižih slojeva društvenih.«⁹³

Sarajevske punktacije Jugoslavenske muslimanske organizacije

Nakon skupštinskih i senatskih izbora, od početka 1932. započinje intenzivnija obnova političkog života, obilježena početkom ustrojavanja vladine stranke ali i jačanjem napora vodstva oporbenih stranaka da onemoguće daljnje osipanje vlastitih pristaša i iznova oblikuju zajedničko političko stajalište prema diktaturi. Vodstvo JMO-a ponovno se uključuje u redovite susrete prvaka srpske oporbe u kojoj se javljaju i planovi o odvojenim pregovorima s dvorom o sastavljanju nove vlade u koju bi ušli i predstavnici zabranjenih stranaka.⁹⁴ Spaho u više navrata posjećuje oporbenne prvake u Beogradu, a s najužim stranačkim vodstvom prvi put nakon 1929. obilazi pristaše izvan Sarajeva kako bi usporili pristupanje muslimana vladinoj stranci, ali i s ciljem njihove »političke orijentacije« uoči očekivanih novih skupštinskih izbora i političkih promjena. Tako su tijekom kolovoza i rujna 1932. obilazili pristaše u istočnoj Bosni i dijelovima Hercegovine, što su vlasti redovito bilježile, ali nisu sprječavale. Spahini susreti s pristašama i mjesnim stranačkim prvacima odvijali su se uvijek prema istom obrascu. U pojedina mjesta dolazili su u vrijeme trgovačkih sajmenih dana ili tjedne glavne molitve u džamijama, kada se okupljao veći broj seljaka iz okolnih sela potaknutih i vijestima o dolasku vodstva JMO-a iz Sarajeva.⁹⁵ S druge strane, Šefkija Behmen obilazio je kao Spahin izaslanik u Beogradu još u svibnju 1932. zajedno s prvacima srpske političke oporbe unutrašnjost Srbije, gdje su ustanovili »da se ceo narod svuda usprkos šikana nalazi oduševljeno i verno na strani opozicije.«⁹⁶

⁹³ Arhiv Jugoslavije, Beograd, Centralni presburo Predsedništva ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije (dalje: CPB), 1-312., bez nadnevk.

⁹⁴ T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 189-200.

⁹⁵ ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 1598/1932.

⁹⁶ ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 1007/1932.

Vodstvo JMO-a je u svibnju 1932. iskoristilo i dolazak turskoga nogometnog kluba *Besiktaš* u Sarajevo kako bi se po prvi put u diktaturi zajednički pojavili u javnosti. Za tursko izaslanstvo, uz dozvolu vlasti, priređeno je primanje u sarajevskome muslimanskome potpornom društvu *El-Kamer* u kojem su se okupljale pristaše JMO-a. Vlasti iz obzira prema Turskoj, s kojom je Kraljevina Jugoslavija održavala prijateljske odnose, nisu onemogućile javno nastupanje prvaka JMO-a, koji su pozdravljeni od navijača posjetili nogometnu utakmicu između *Besiktaša* i sarajevske srpske *Slavije*. Na utakmici se našao i Mehmed Spaho, koji prema policijskom izvješću »do sada nije nikada posećivao utakmice, te je ovom posetom hteo pokazati Muslimanima svoju novu panislamsku orijentaciju.«⁹⁷ Prije toga, još početkom 1932., u sklopu pojačane stranačke djelatnosti, nekolicina preostalih pristaša JMO-a u sarajevskom općinskom vijeću predala su ostavke, pa je općinska uprava u cijelosti popunjena muslimanskim pristašama diktature.⁹⁸ U prosincu 1932. šestorica članova JMO-a napuštaju i sarajevsku Trgovačku i obrtničku komoru, među kojima i bivši gradonačelnik Edhem Bičakčić, te član užeg stranačkog vodstva Uzeir Hadžihasanović.⁹⁹ Pristaše JMO-a su u svibnju i studenome 1932. pokušale u Sarajevu utemeljiti »športske klubove« *Bosanac* i *Tigris*, ali su vlasti odbile odobriti klupska pravila jer su »većina osnivača pristaše bivše J.M.O. te su u političkom pogledu nepouzdana, pa iako je u pravilima svrha kluba — njegovanje športa — postoji sumnja, da bi klub mogao imati prikrivene ciljeve.«¹⁰⁰

U pozadini općenitog oživljavanja oporbene djelatnosti, što je u Sarajevu slijedilo i vodstvo JMO-a, bilo je očekivanje skorih političkih promjena nakon odlaska Živkovića u travnju 1932. i imenovanja vlade Vojislava Marinkovića, disidenta DS-a. U oporbenim krugovima u Beogradu to je shvaćeno kao uvod u skoro napuštanje diktature i raspisivanje novih izbora, ili sastavljanje nove vlade u koju bi ušla i oporba, ali bez predstavnika SDK-a. Glasine o takvom razvitku stigle su i do vodstva HSS-a u Zagrebu, o čemu ga je izvješćivao Juraj Šutej, koji je održavao veze s prvacima JMO-a u Sarajevu. Prema Šutejevima obavijestima Anti Trumbiću iz travnja 1932., JMO je očekivao skoru kraljevu odluku o novoj vladi sastavljenoj od predstavnika oporbe koja bi »uzela dobrohotan stav prema Hrvatima« i obnovila političko-stranački život. Time je vodstvo JMO-a opravdavalo i svoju suzdržanost prema oporbi u Zagrebu, te pojačanu suradnju sa srpskim strankama, a kako bi se osigurao udio u vlasti u slučaju političkih promjena. Prema Spahinoj izjavi Šuteju, u JMO-u »uvijek naglašavaju da su oni u duši sa Hrvatima, ali da je njima najteže [...] da su oni najviše pretrpili, da su najviše izloženi, pa da ih se mora razumjet [...]«.¹⁰¹

Vodstvo JMO-a je u diktaturi bez kolebanja prihvaćalo suradnju s prvacima srpskih oporbenih stranaka, koja nije imala državno-pravnu i političko-nacionalnu poza-

⁹⁷ ABH, KBUDB, Pov. D.Z., 862/1932.

⁹⁸ ABH, KBUDB, Pov. br. 1145/1932.

⁹⁹ »G. Berković napušta pretsjedničko mjesto komore. Ostavka šestorice članova komore«, *Jugoslavenska pošta*, 14. XII. 1932.

¹⁰⁰ ABH, KBUDB, Pov. br. 3914/1932.

¹⁰¹ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: AHAZU), Ostavština Ante Trumbića (dalje: OAT), Osobne bilješke (dalje: OB), 2. IV. 1932.

dinu nego se ograničavala na zajednički zahtjev za povratak na istinski parlamentarizam. Temelj za takvo držanje bilo je uvjerenje da će glavne srpske stranke imati ključnu ulogu u vlasti kada se obnovi političko-stranački život, a u slučaju državnog preuređenja, kao nositeljice načela o »narodnom i državnom jedinstvu«, i presudan utjecaj na mogućnost ostvarenja stranačkog programa o pokrajinskoj autonomiji BiH. S druge strane, odnosi s HSS-om bili su narušeni i opterećeni nepovjerenjem još iz parlamentarnog razdoblja prije 1929. kada je Stjepan Radić u nekoliko navrata od 1923. svoju stranačku akciju bez većih uspjeha pokušavao proširiti i među muslimanima u BiH. Suparništvo s JMO-om, koje je proisteklo iz tog pokušaja, dodatno je produbljeno nejasnim držanjem HSS-a u vezi položaja BiH, koje se kretalo od zahtjeva za njezino priključenje hrvatskoj državno-pravnoj jedinici putem plebiscita, preko zagovaranja njezine upravno-političke posebnosti, do ostavljanja mogućnosti za diobu između Srba i Hrvata. Tome se prilagođavalo i nepostojano Radićevo držanje prema muslimanima, za koje je ponekad tvrdio da su sastavni dio hrvatskog naroda, a zatim ih pozivao da se odrede kao Hrvati ili Srbi, napuste JMO te pristupe HSS-u ili radikalima, a što se u osnovi podudaralo i s političko-nacionalnim stajalištima Milana Srškića.¹⁰² Odnosi su posebice zaoštrjeni nakon 1927. i ulaska HSS-a u uži savez sa SDS-om u obliku SDK-a, koji je uoči diktature stajao u nepomirljivoj oporbi prema svim vladama u kojima je sudjelovao JMO. Maček je stranačku polemiku s vodstvom JMO-a nastavio i neposredno nakon uvođenja diktature kada je javnosti objasnio svoj prijedlog državnog preuređenja koji je u siječnju 1929. zagovarao na dvorskim konzultacijama:

»Upozoren sam, da je dr Hrasnica da opravda to što je odbio moj prijedlog za preuređenje države, izjavio da je prijedlog odbio zato što on ide za diobom Bosne. Izjavljujem ovime, što je uostalom svakom čovjeku jasno, da moj prijedlog ide za uspostavom Bosne i Hercegovine onako, kako je bila prije podjele na oblasti. Da je zato Hrasnica moj prijedlog, za koji da je i u duši i on, odbio jednostavno iz proste kukavštine. Ako kada dođe do diobe Bosne, imat će to bosanski muslimani da samo zahvale kukavičkoj politici dr. Hrasnice i drugova.«¹⁰³

Koncept podjele BiH u sklopu dogovornog rješenja hrvatskog pitanja u okviru Kraljevine Jugoslavije, putem pregovora s dvorom i srpskim političkim predstavnicima, nakon 1929. imao je najsnažnijeg zagovornika u sarajevskom prvaku HSS-a Jurju Šuteju. Poslije pristupanja diktaturi hercegovačkog prvaka HSS-a Nikole Prece, koji je održavao bliske veze s JMO-om, Šutej je postao vodeći stranački predstavnik u BiH, s izrazitim utjecajem na Mačeka općenito neupućenog u tamošnje političko-nacionalne prilike. Njegova politička shvaćanja o BiH i muslimanima odredila su i držanje vodstva JMO-a prema HSS-a u diktaturi, a koje je bilo obilježeno izrazitim nepovjerenjem. Upravo pod dojmom loših odnosa sa Šutejom u Sarajevu, Spaho je nakon 1929. izbjegavao susrete s Mačekom, već je kao izaslanike u Zagreb slao Šef-

¹⁰² O proturječnom Radićevu držanju prema JMO-u: A. PURIVATRA, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 194-195. i 234-235.

¹⁰³ »Dr Maček napao Hrasnicu«, *Jugoslavenski list*, 9. I. 1929.

kiju Behmena i Halida Hrasnicu, koji su trebali ustanoviti političko držanje HSS-a prema diktaturi. Behmen je u svibnju 1932. posjetio Mačeka, kada se u beogradskoj oporbi očekivao dogovor s kraljem o novoj vladi koju bi sastavili oporbeni predstavnici. Na Behmenov upit o stajalištu HSS-a prema podjeli BiH Maček je, prema Trumbićevim bilješkama, odgovorio da će krivicu za takvo rješenje snositi muslimani, jer uvijek surađuju sa srpskim strankama:

»Ako u najzadnje dodje do toga da se bude Bosna dijelila, vi će te biti tomu krivi i nosit ćete odgovornost zbog ove vaše politike. Vi nama uvijek pripovijedate privatno, da ste u duši s nama, ali faktično i javno obrnuto čuvate se nas kao kuge i tjerate beogradsku politiku [...]. Bosanski Hrvati hoće sa Hrvatskom i ništa drugo, oni neće ni da čuju za kakvu autonomiju. Oni drže svi sa Zagrebom. Pa šta tražite od nas; ne možemo ići za vama, koji se nas čuvate kao kuge i po-mažete Beogradu protiv nas direktno i indirektno, a da odbijemo tamošnje Hrvate, koji do posljednjeg čovjeka drže s nama i do kraja. Ukratko naš je program ovaj: Mi tražimo Bosnu-Hercegovinu za Hrvatsku na temelju hrvatske većine — Katolici i Muslimani — ako se to ne bi moglo postići, mogli [bi] putem kompromisa pristati na to da B-H. u cjelini ostane i dobije autonomiju.«¹⁰⁴

Na takve Mačekove prigovore, Spaho je odgovarao da JMO traži da se »Srbijanci moraju svakako sporazumit sa Hrvatima, da se Hrvate mora zadovoljit, a da on i njegovi primaju unaprijed svaki sporazum na koji pristanu Hrvati, jedino uz uvjet uspostave integriteta Bosne-Hercegovine.«¹⁰⁵ U kolovozu 1932. u BiH boravio je i Ivo Pilar, koji je nakon susreta sa Spahom izvjestio Trumbića o razmimoilaženjima u sarajevskim hrvatskim političkim krugovima upravo oko pitanja podjele BiH. Prema Pilaru, JMO je tražio »bezuvjetno da se povrati integritet Bosne-Hercegovine«, a ako bi se Kraljevina Jugoslavija raspala, »oni bi bili za to da Bosna-Hercegovina pripadne Hrvatskoj, ali i u tom slučaju tražili bi da [...] integralna dobije autonomiju«. U Sarajevu je primijetio i suparništvo između Jurja Šuteja i Nikole Mandića, sarajevskog odvjetnika i hrvatskog političara iz austro-ugarskog vremena, a oko kojeg se okupljala oporba HSS-u. Sukob se razvio i zato što je »Šutej za cijepanje Bosne, Mandić za integritet, jer da cijepanje znači guranje Muslimana k Beogradu.«¹⁰⁶

Trumbića je o prilikama u Bosni i Hercegovini i odnosu između Šuteja i vodstva JMO-a u siječnju 1935. u Zagrebu izvjestio i Ademaga Mešić, koji je u diktaturi povremeno posjećivao Mehmeda Spahu. Prema Mešićevu tumačenju, u slučaju opstanaka Jugoslavije »svi Muslimani [...] stoje na stanovištu da B.[osna]-H.[ercegovina] u cjelini ima biti jedna cjelina, bilo administrativna, bilo državo-pravna, jer samo tada Musl.[imani] imaju važnost«. Ako bi se plebiscitom odlučivalo o Bosni i Hercegovini, Mešić je bio uvjeren »da bi svi Musl.[imani] glasali za Hrvatsku«. Trumbića je upozorio i na nepovjerenje JMO-a prema Šuteju, a Spaho se Mešiću požalio jer u Sara-

¹⁰⁴ AHAZU, OAT, OB, 22. V. 1932.

¹⁰⁵ AHAZU, OAT, OB, 1. VIII. 1932.

¹⁰⁶ AHAZU, OAT, OB, 4. IX. 1932.

jevu »nema Maček svoga čovjeka s kojim bi mogao povjerljivo razgovarati«. Trumbić je nakon razgovora s Ademagom Mešićem o Šuteju, koga je Spaho sumnjičio i da u tajnosti održava veze sa Srškićem i sarajevskom policijom, zaključio:

»A što se tiče B.[osne]-H.[ercegovine] Šutej stoji na stanovištu, da se sa Musl.[imanima] ne može ništa, oni su Turci po vjeri, a jednako ne vole kat.[olike] i pravosl.[avne] pače manje prve radi prozelitizma. Stoga nagodit se sa Srbima pa dijelit Bosnu. (Maček je već spominjao liniju na Travnik!) O ovome vidi se traga i kod Mačka.«¹⁰⁷

Svi ti dodiri između JMO-a i Mačeka od početka 1932. odvijaju se u sklopu pojačanog oporbenog djelovanja pokrenutog očekivanjem političkih promjena. Zajednički oporbeni politički nastup na kraju je izostao zbog suprotstavljenih državno-pravnih gledišta, ali i suparništva unutar vodstava glavnih srpskih oporbenih stranaka. Imenovanja prve i druge vlade Milana Srškića, u lipnju i studenome 1932., pokazala su da dvor još uvijek nije bio spreman na koncesije prema očekivanju srpskih oporbenih stranaka, te da će nastaviti s dotadašnjom politikom isključivog oslonca na najodanije pristaše diktature i vladinu Jugoslavensku radikalno-seljačku demokraciju.¹⁰⁸

Takav razvitak doveo je do preokreta u dotadašnjem držanju vodstva SDK-a, koje napušta politiku pasivnog iščekivanja i u studenome 1932. objavljuje prvu političku izjavu nakon uvođenja diktature, kasnije nazvanu Zagrebačke punktacije. U njoj se, osim zahtjeva za obnovom parlamentarizma i napuštanjem diktature, koji su bili bliski i srpskoj oporbi režimu, naglašavala »srbijska hegemonija, koja se već od početka nametnula Hrvatskoj i svim našim zemljama uopće, s ove strane Drine, Save i Dunava [...]«. Zato se u izjavi poziva na povratak na 1918. i novo uređenje državne zajednice, koja će biti »asocijacija interesa, osnovana na slobodnoj volji njenih članova [...]«. Potpisnici u početku nisu namjeravali rezoluciju objaviti u javnosti, već su je širili u užem krugu pristaša. Vijesti o rezoluciji najprije su se pojavile u stranom tisku, a domaćoj javnosti ostala je nepoznata sve do kraja studenoga 1932. kada je vladin Centralni presburo naložio novinstvu objavljivanje punktacija, sastavljajući pritom i naputke za njihovo pobijanje. Pojava Zagrebačkih punktacija dovela je do niza pojedinačnih izjava o političkom stanju koje odvojeno objavljuju ostale oporbene skupine, što je dodatno potvrđivalo nemogućnost njihova zajedničkog političkog nastupa. Prvo se krajem prosinca 1932. pojavila rezolucija malobrojne srpske Republikanske stranke, kojom se prihvaća sadržaj Zagrebačkih punktacija. Zatim su objavljene Novosadska rezolucija autonomističke vojvođanske oporbe sa zahtjevom da Vojvodina u sklopu budućeg preuređenja ima jednak položaj kao i ostale pokrajine, te autonomistička izjava prvaka Crnogorske federalističke stranke Sekule Drljevića.¹⁰⁹

¹⁰⁷ AHAZU, OAT, OB, 9. II. 1935.

¹⁰⁸ T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 201-208.

¹⁰⁹ O Zagrebačkim punktacijama i njihovu političkom odjeku: IJ. BOBAN, »Zagrebačke punktacije«, *Istorija XX veka*, ZR, IV, Beograd, 1962., 310-366.; ISTI, »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija«, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1971, br. 1, 153-209.

Na početku siječnja 1933. pojavila se i rezolucija SLS-a, nazivana i Korošćeve punktacije, u kojoj se za Sloveniju traži položaj autonomne jedinice.¹¹⁰

Pojava Zagrebačkih i Ljubljanskih punktacija zatekla je vodstvo JMO-a, do tada usmjereno na izbjegavanje samostalnih političkih izjava, a posebice onih s državno-pravnom pozadinom, čime bi se otvorio sukob s dvorom, izložilo državnoj represiji i dovelo u pitanje priželjkivano sudjelovanje u vladi s ostalim prvacima srpske oporbe. Odmah nakon donošenja Zagrebačkih punktacija u SDK-u je zaključeno da se za njihova načela pridobije i vodstvo JMO-a.¹¹¹ Spaho je s Korošćem u prosincu 1932. sudjelovao u razgovorima s prvacima srpske oporbe radi postizanja dogovora o zajedničkom stajalištu prema Zagrebačkim punktacijama, a koji su završili neuspjehom zbog nemogućnosti usuglašavanja oko načela državnog preuređenja.¹¹² Objava Korošćevih punktacija u javnosti je shvaćena kao razbijanje dotadašnjeg oporbenog bloka, koji su izvorno činile tri srpske oporbene stranke, radikali, demokrati i zemljoradnici, a kojem su se pridružili JMO i SLS. Prema izvješću bana Drinske banovine koje je u prosincu 1932. upućeno predsjedniku vlade Milanu Srškiću, dio vodstva JMO-a »nastojao je da utiče na Dr. Mehmeda Spahu da se i on priključi [zagrebačkoj] rezoluciji i da je naknadno potpiše.«¹¹³ Time bi se i otklonili raniji Mačekovi prigovori JMO-u zbog suradnje sa srpskom oporbom nasuprot HSS-a.

U Zagrebu su krugovi oko Mačeka Spahino i Korošćevo neoglašavanje u vezi punktacija protumačili kao poruku odobravanja »samo što u ovoj uzbuđenosti u Beogradu, neće iz taktike da se izlažu«, ali »već po tome što ne prigovaraju, znak je da [punktacije] primaju.«¹¹⁴ Trumbić je zato zaključio da »privatno ko ima prilike trebalo [bi] da njih i njihove obrađuje koliko može.«¹¹⁵ S tim u vezi je i dolazak u Sarajevo skupine muslimanskih studenata sa Zagrebačkog sveučilišta, nezadovoljnih Spahinom kolebljivošću, a koji su se priklanjali zametcima hrvatske nacionalističke oporbe na sveučilištu. Među njima je bio i Muhamed Pilav iz Foče, koji je nakon atentata na kralja Aleksandra napustio zemlju i pridružio se ustaškoj organizaciji u Italiji. Pilav je poslije objave Zagrebačkih punktacija sa skupinom muslimanskih studenata posjetio Spahu u Sarajevu sa zahtjevom da JMO odlučnije istupi protiv diktature. O susretu sa Spahom i prvacima JMO-a kasnije je zabilježio:

»Spaho nas je primio u kancelariji Mahmuda Behmena, koji je bio narodni zastupnik. Došao je tu i gradonačelnik Bičakčić. Rekosmo Spahi kako se i mi priključujemo kritikama na režim. Ja kažem: 'U Zagrebu se pitaju, i mi se pitamo, zašto Vi šutite. Došli smo Vas zamoliti da i Vi stavite svoj potpis na punktacije'. Spaho će na to: 'E, moj sinko, lako je onima u Zagrebu, oni to pišu i potpisuju zajedno sa svojim

¹¹⁰ Jure GAŠPARIČ, »Ljubljanske punktacije«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 38, Zagreb 2006., 243-257.; IJ. BOBAN, »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija«, 186-187.

¹¹¹ AHAZU, OAT, OB, 4. XII. 1932.

¹¹² T. STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 225.

¹¹³ ABH, KBUDB, Pov. br. 3494/1932.

¹¹⁴ IJ. BOBAN, »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija«, 178.

¹¹⁵ AHAZU, OAT, OB, 4. i 13. XII. 1932.

prijateljima Srbima, lako je onima u Sloveniji, oni su jedinstveni; u Beogradu to potpisuju Davidović, Trifunović i kompanija — oni su Srbi. A mi smo u Sarajevu pomiješani s onima koji su kumovali u stvaranju Šestojanuarske diktature, to su nosioci ovoga režima. Eno Milana Srškića — kraljev najveći prijatelj, ulazi kralju bez najave. Ovi Srbi ovdje jedva čekaju da nas uhvate na nišanu. Mi treba da šutimo i čekamo da se ovo stanje promijeni'. Pa se okrene meni: 'A kako ti to zamišljaš?' Ja kažem: 'Treba se odvojiti od Bizanta jednom zauvijek. Granica je na Drini, i toga se valja držati. Nikad mi s njima u zajedništvu sreće nećemo imati.' Spaho me pogleda iskosa: 'Moj sinko, vidim ja, pun si energije i idealizma. Ali kad ti bude tvoja Foča na granici, onda će ona biti na klaonici! Tebe će i tvoga druga zaklati, i prije će za to saznati i to slaviti oni u Beogradu i Crnoj Gori nego mi u Sarajevu. Moramo trpjeti i čekati promjenu koju će vrijeme donijeti'.¹¹⁶

Spaho je očekivao dogovor oko zajedničke oporbene izjave kojom bi se i srpske stranke izjasnile o Zagrebačkim punktacijama, ali je pojava Korošćeve odvojene izjave dovela do preokreta i u držanju JMO-a. Neovisno o srpskoj oporbi, s kojom je JMO do tada usklađivao djelovanje, pristupilo se sastavljanju vlastite političko-stranačke izjave. Rezolucija JMO-a sastavljena je krajem siječnja 1933., za vrijeme ramazana, u kući Vejsila Bičakčića, a kako je po Sarajevu dijeljena za Bajram, u javnosti je označavana i nazivima Bajramske, Spahine ili Sarajevske punktacije.¹¹⁷ Njima je vodstvo JMO-a prvi put u diktaturi izložilo vlastito stajalište o političkom stanju i postavilo zahtjeve vezane uz položaj BiH u sklopu državnog preuređenja. Rezolucija JMO-a u cijelosti glasi:

»Predstavnici Jugoslavenske Muslimanske Organizacije kao jedini legitimni predstavnici Muslimana Bosne i Hercegovine, kojima je na svim iole normalnim izborima poklanjano potpuno povjerenje, pretresavši političku, privrednu, finansijsku i socijalnu situaciju u cijeloj državi, a naročito u Bosni i Hercegovini, došli su do ovih zaključaka:

1/ Narodu kao jedinom izvoru sve vlasti i osovini cjelokupne državne organizacije treba da se priznaju i dadu sva ona prava, koja proizlaze iz toga njegova položaja u javnom životu. To je moguće samo u punoj demokraciji, provedenoj u svim njenim konzekvencijama u cjelokupnom narodnom i državnom životu. Ova misao demokracije bila je osnovno načelo, na kojemu se imala izgraditi naša zajednička država. Na ovoj misli prave i potpune demokracije zasnovana [su] sva akta, koja su prethodila osnivanju zajedničke države. Odstupanje od ove ideje, odnosno njeno potpuno izigravanje dovelo je do današnjeg teškog i nepo[do]sljivog stanja u narodnom i državnom životu.

¹¹⁶ Muhamed PILAV, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bje-gunca*, Zürich, 1996., 12-13.

¹¹⁷ Alija NAMETAK, *Sarajevski nekrologij*, Zürich, 1994., 75.

2/ Medjunarodni položaj naše države i teško privredno i socijalno stanje u zemlji stavljaju kao osnovni problem na dnevni red unutarnje uređenje države. Pored davanja punih garancija narodu za sva njegova prava, koja izviru iz demokracije, treba i onemogućiti i sva zasizanja u ta prava, dolazila ona ma s koje strane.

Centralističko uređenje države pokazalo se za vrijeme cijelog svog trajanja, a naročito u posljednje 4 godine 6. januarskog režima kao glavni uzrok rdjave uprave, korupcije, nedostatka pravne sigurnosti, nepošti-vanja jednakosti i ravnopravnosti, te prevlasti jednih nad drugima. Ono je zaoštrilo politička i nacionalna pitanja do krajnje mjere.

U pitanju novog uređenja naše zajedničke države, koje uređivanje smatramo središnjim problemom, naše stanovište je poznato, jer je sadržano u našem programu uređenje države po ravnopravnim političko-historijskim jedinicama sa najširim kompetencijama, prepuštajući zajednici ono što treba da osigura i zajamči skupne interese. Sve ovo pod potpuno demokratskim, ustavnim i parlamentarnim sistemom, koji će u punoj mjeri zajamčiti pune građanske slobode, pravni poredak, jednakost i ravnopravnost, a isključiti ma čiju prevlast i to ne samo u političkom, kulturnom i ekonomskom nego i vjerskom pogledu.

3/ U ovakvom državnom uređenju tražimo za Bosnu i Hercegovinu kao najstariju historičko-političku jedinicu u državi koja je oduvijek i kulturno i socijalno predstavljala jednu individualnu cjelinu, da bude jedna od tih ravnopravnih jedinica.

Izlažući ove osnovne misli, mi se pridružujemo svima onima, koji su se već izjasnili za njih, a držimo da će se i svi ostali demokratski raspoloženi legitimni predstavnici naroda, naročito iz naše uže uvijek zapostavljene pokrajine Bosne i Hercegovine pridružiti ovim idejama.

U Sarajevu, januara 1933. godine.

Dr. Mehmed Spaho s. r.

Dr. Halid-beg Hrasnica s. r.¹¹⁸

Sarajevske punktacije svojim su sadržajem predstavljale samo novo uobličjenje staroga stranačkog programa koji je JMO nedosljedno isticao u političkom životu i prije 1929., ali koji se u promijenjenim političkim okolnostima našao u izrazitoj suprotnosti prema ustavnoj i političko-nacionalnoj pozadini diktature. Rezolucija je u sebi sadržavala tri temeljna zahtjeva na podlozi kojih se stranka i našla u oporbi prema režimu. Isticanjem JMO-a kao jedinoga zakonitog predstavnika bosansko-herce-

¹¹⁸ »Pitanja i odgovori«, *Bosanski pogledi*, br. 11-12, Beč, 1962., [*Bosanski pogledi. Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960.—1967.*, pretisak London, 1984., 169-170.]. Do sada nije pronađen izvornik Sarajevskih punktacija. Prvi put su objavljene 1962. u emigrantskom šapirografskom izdanju *Bosanskih pogleda* iz kojeg je i preuzet sadržaj. Sarajevske punktacije u cijelosti su objavljene i u: LJ. BOBAN, »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija«, 188. U *Bosanskim pogledima* na kraju stoje potpisi Spahe i Hrasnice, kojih nema u Bobanovom i ostalim prijepisima dijeljenih u obliku letaka. Prijepis punktacija, bez potpisa, početkom veljače 1933. sastavila je i banska uprava u Sarajevu: ABH, KBUDB, Pov. br. 444/1933.

govačkih muslimana, osporavao se legitimitet muslimanskih pristaša diktature, izabranih na skupštinskim izborima 1931. na vladinoj listi, a koji su se nakon toga pridružili vladinoj stranci. Kritika režima iznošenjem zahtjeva za povratak stvarnog parlamentarizma podudarala se sa stajalištem svih oporbenih stranaka. Najvažniji dio rezolucije je onaj o državnom preuređenju kojim je odbačena diktatorska upravno-politička podjela zemlje na banovine. Zahtjev za uređenje države na temelju »političko-historijskih jedinica« predstavljao je odmak od srpske oporbe koja je i dalje ustrajavala na načelu »narodnog i državnog jedinstva« i teško prihvaćala upravnu decentralizaciju države koja bi se provela obnovom povijesnih pokrajina i njihovih samouprava. Time se JMO programski privremeno svrstao u tabor državno-pravne oporbe, a čiji je najizrazitiji nositelj bio HSS.

Vlasti su se na početku ograničavale samo na političko i novinsko pobijanje oporbenih izjava koje su označavane kao protudržavne i separatističke. Tek nakon pojave rezolucije JMO-a pristupilo se široj represiji, no ona nije bila podjednako usmjerena prema svim nositeljima političkih izjava, čime se dodatno unosio razdor u oporbene redove. Krajem siječnja 1933. u Zagrebu je uhićen Vladko Maček i kažnjen s dvadeset dana zatvora, te upućen u internaciju u Čajniče u Bosni i Hercegovini. U travnju 1933. izveden je pred Državni sud za zaštitu države u Beogradu i osuđen na kaznu zatvora u trajanju od tri godine, koju je u početku izdržavao u posebnom odjelu za političke prijestupnike u kaznionici u Srijemskoj Mitrovici. U srpnju 1934. prebačen je na liječenje u Zagreb, a nakon marseilleskog atentata odlukom Namjesništva u prosincu 1934. oslobođen je daljnjeg izdržavanja kazne.¹¹⁹ Krajem siječnja 1933., s ostalim članovima vodstva SLS-a, uhićen je i Anton Korošec, koji je upućen u internaciju u sanatorij sv. Đorda u Vrnjačkoj Banji, a zatim u hotel na Hvaru, gdje je pod policijskim nadzorom zadržan sve do marseilleskog atentata u listopadu 1934. godine.¹²⁰

Postupak režima prema vodstvu JMO-a bio je najblaži, pa za razliku od represije prema Mačeku i Korošcu, u vezi sa Sarajevskim punktacijama nije pokrenut sudbeni postupak, niti su za njezine potpisnike određene mjere prisilne internacije izvan mjesta boravka. Policijska istraga u vezi sa stranačkom izjavom bila je u diktaturi prvi slučaj policijskog progona najistaknutijih prvaka JMO-a u Sarajevu. Mehmed Spaho, Halid Hrasnica, Edhem Bičakčić i Uzeir Hadžihasanović kažnjeni su krajem siječnja i početkom veljače 1933. rješenjem sarajevske uprave policije novčanom kaznom i određeno im je dvadeset dana policijskog zatvora, a na istu kaznu osuđen je i Šefkija Behmen u Beogradu. Spaho i Hrasnica osuđeni su kao sastavljači rezolucije, a na slobodi su ostali sve do kraja veljače 1933., kada je banska uprava Drinske banovine odbila njihove prizive. U rješenju su proglašeni krivima zbog »policijskog prekršaja ugrožavanja javne bezbednosti, reda i mira« koji su počinili objavljivanjem stranačke izjave »u kojoj se osporavala legalnost prošlih izbora, zatim se aludira na Krunu i kaže, da treba onemogućiti i sva zasizanja u narodna prava dolazila ona ma sa koje strane i što se na demonstrativan način napada i izražava nesklo-

¹¹⁹ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.—1935.*, Zagreb, 2002., 278-285.

¹²⁰ J. GAŠPARIČ, »Ljubljanske punktacije«, 255-256.

nost protiv današnjeg stanja u Zemlji«. Upravitelj sarajevske policije Fehim Musakađić u obrazloženju rješavanja nije se pozvao na šestosiječanjsko zakonodavstvo, nego na ratnu naredbu austro-ugarske Zemaljske vlade u Sarajevu, pa je banska uprava nakon podnošenja priziva utvrdila da je policijsko rješenje »nepravilno i nezakonito«. Halid Hrasnica je u prizivu priznao da se »pri sastavljanju deklaracije savetovao sa svojim istomišljenicima, ali njihova imena ne može da kaže«. Branio se i da je rezolucija JMO-a sadržavala zaključke »koji su posve interno doneseni, a nijesu bili namenjeni javnosti«. Banska uprava je u konačnici potvrdila policijsko rješenje, ali je preinačila njegovo obrazloženje pozivajući se na šestosiječanjski Zakon o udruženjima, zborovima i dogovorima, koji je prekršen time što je »deklaracija političke prirode«, a sastanak vodstva JMO-a »politički dogovor«. Bičakčić i Hadžihasanović kažnjeni su jer su »rasturali među građanstvom deklaraciju Pretstavnik Jugoslavenske Muslimanske Organizacije i time javno iskazivali nesklonost protiv današnjeg stanja u Zemlji.«¹²¹

Nakon upućivanja Spahe i Hrasnice na izdržavanje zatvorske kazne po Sarajevu su se proširile glasine o pokušaju njihova trovanja. Prema Trumbićevim bilješkama smješteni su u zatvorsku ćeliju u kojoj je prije bila zatočena skupina komunista, a prije njihova dolaska obavljeno je čišćenje prostorije sredstvima koja su izazivala gušenje.¹²² Unatoč glasinama, koje su bile neutemeljene, u zatvoru se prema prvacima JMO-a razmjerno blago postupalo. Na preporuku liječnika premješteni su u »posebne zračne ćelije sa vlastitom posteljinom i hranom«, a rodbini je dopušten svakodnevan posjet. Spaho je u zatvoru proslavio pedeseti rođendan, a od pristaša iz cijele Bosne i Hercegovine dobio je više desetaka čestitki, čime se prema policijskom izvješću »htelo pokazati ugled i upliv Dr. Spahe među Muslimanima i da se ujedno demonstrira protiv vlasti radi njihova hapšenja«. Prema policijskim navodima, Spahine su pristaše strahovale od pokretanje sudbenog postupka protiv vodstva JMO-a, ali je njihovim puštanjem iz zatvora krajem ožujka 1933. prekinuta daljnja istraga u vezi Sarajevskih punktacija.¹²³

Iako su potpisnici rezolucije JMO-a tvrdili da njezin sadržaj nije bio namijenjen široj javnosti, ona je putem letaka proširena po cijeloj BiH. Vlasti su zato pristupile policijskom kažnjavanju onih koji su zatečeni s primjercima punktacija, primjerice u tuzlanskom kotaru, gdje je nekoliko osoba osuđeno na kaznu policijskog zatvora.¹²⁴ S tim u vezi privremeno su zatvorene prostorije Muslimanskog kulturnog društva *Narodna uzdanica* u Banjoj Luci, a u Žepču je zbog posjedovanja Sarajevskih punktacija na dvadeset dana policijskog zatvora osuđen odvetnički pisar Mehmed Kadrić, kojeg je vlastima prijavio Đulaga Dervišić, zastupnik u Narodnoj skupštini izabran na Živkovićevoj listi i mjesni prvak vladine stranke.¹²⁵

¹²¹ ABH, KBUDB, Pov. br. 621/1933.

¹²² ABH, KBUDB, Pov. br. 1446/1933.

¹²³ ABH, KBUDB, Pov. br. 618/1933.

¹²⁴ ABH, KBUDB, Pov. D.Z. 1100/1933.

¹²⁵ ABH, KBUDB, Pov. br. 2180/1933.

Za razliku od pokretanja političke i novinske kampanje protiv Zagrebačkih i Ljubljanskih punktacija, u slučaju rezolucije JMO-a režim je potpunim prešućivanjem nastojao umanjiti njezino značenje i odjek među muslimanima u BiH. Jedini javni istup protiv rezolucije JMO-a zabilježen je u Narodnoj skupštini u ožujku 1933., u vrijeme kada se Spaho s ostalim stranačkim prvacima još uvijek nalazio u sarajevskom policijskom zatvoru. Kako su ostali muslimani u Narodnoj skupštini izbjegavali osuditi Sarajevske punktacije, Šukrija Kurtović, ranije pristaša DS-a, u proračunskoj debati progovorio je »o opštoj našoj državnoj i nacionalnoj politici, a u vezi s pojavljivanjem t. zv. Punktacija, koje su izbile kao gljive iza kiše u poslednje doba«. Osudio je vladu zbog nedosljedne provedbe »jugoslovenske nacionalne i državne politike inaugurisane ovako sjajno, odrešito i muški sa 6. januarom 1929. godine i sa podelom zemlje na banovine«. Prema njemu, ova se politika mora »energično i sa oduševljenjem dalje sprovesti«, a jugoslavenska nacionalna ideologija »mora pobediti isto tako, kao što mora pobediti i ideja unitarizma, koja je zapravo normalna konzekvenција ideje narodnog jedinstva«. S obzirom na to da je pojavu punktacija doveo u vezu s odstupanjem režima od »jugoslovenske ideologije«, zaključio je da ako vlada nastavi dosljedno slijediti objavljenu nacionalnu politiku, potpisnici rezolucija će »ponovo otići gde su bili, u mišije rupe i neće se pojavljivati«.

Kurtović je Spahu označio kao »nabedenog punktaša«, što je bilo donekle i utemeljeno, i koji nije svojom voljom sudjelovao u sastavljanju stranačke izjave, već »pod presijom opozicionog bloka«. Odbio je navod iz punktacija da je JMO jedini legitimni predstavnik muslimana, jer »muslimanski svet u doba partijske besne borbe nije nikad ni mogao da trezveno prouči potrebe i interese svoje«. Muslimani su tek od 6. siječnja 1929. počeli »trezveno gledati na političke prilike, i da mere svoje interese bez pometenosti i strasti«. Zato su, prema Kurtoviću, »jedino legalni poslanici oni kojima je na poslednjim izborima muslimanski svet dao svoje poverenje«. Kurtović se posebice oborio na zahtjev za autonomiju BiH, čije bi ostvarenje značilo »samo zaoštavanje odnosa sa Srbima pravoslavnim, a možda i sa katolicima Hrvatima«. Autonomija je neprihvatljiva, jer je »velika krv [...] prolivena dok su uništene granice koje je neprijatelj stvorio«, a Spaho bi izazvao »mržnju i sukobe, ako bi hteo da te granice utvrdi ne respektirajući osećaj [...] drugih vera«. Šukrija Kurtović je u Narodnoj skupštini o rezoluciji JMO-a zaključio:

»Muslimanski svet u Bosni naravno osuđuje punktacije g. Spahe i Hrasnice, osuđuje i odbija od sebe. On prezire kukavičluk svojih bivših vođa, jer kukavice on nikada nije voleo, niti se može dogoditi da za njim pođu, da im kukavica bude vođ. Zato sam uveren da će uspeti naša akcija da potpuno i nepovratno zavlada naše političko gledište među muslimanima.«¹²⁶

Stranačke izjave o političkom stanju i posljedice koje su nastupile njihovim objavljivanjem iz temelja su izmijenile odnose unutar oporbenih redova. Vodstvo JMO-a pod dojmom različitih oblika represije prema nositeljima punktacija tek od sredine

¹²⁶ Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, godina 3, Beograd, 1933., Knjiga 4., 196-201.

1933. obnavlja povremene dodire s predstavnicima srpske oporbe, iščekujući moguće promjene čiji su se obrisi počeli nazirati tek u listopadu 1934. nakon pogibije kralja Aleksandra u Marseillesu.

Zlatko Hasanbegović

The Yugoslav Muslim Organisation (JMO) from the Introduction of King Alexander's Dictatorship until Sarajevo Points (1929—1933)

At the beginning of the King's dictatorship, the Yugoslav Muslim Organisation (JMO) was banned, like all other political parties. The party's leadership refused an offer to enter the dictator's government and was in continual opposition. The passive acceptance of the regime, political abstinence without special instructions to supporters in the field, as well as the absence of any type of public political evaluation of the dictatorship characterised party activity. In contrast to local party organisations that stopped political activity in the dictatorship, leadership of JMO in Sarajevo continued to maintain mutual contacts. Their conduct was coordinated with the leaders of the other banned parties, especially the Serbian, for which it was believed would provide the framework of authority in the event of a renewed parliamentary life. Two opposition centres towards the dictatorship, Zagreb and Belgrade gradually formed and were based on earlier political party relations. They were linked by common demands for the return of constitutionality and parliamentary life, but opposed with respect to solutions of state crisis and the form of future constitutional-legal arrangements. Under these circumstances, the leadership of JMO needed to decide between independent political activities, narrower collaboration with leaders of the opposition in Belgrade or adherence to the Croatian state-legal opposition in Zagreb that was already hit by repression at the beginning of the dictatorship. The leadership of JMO supported both opposition concepts, Croatian state-legal in terms of a return to 1918 and the formation of a new constitutional-legal solution, under the condition that Bosnia and Herzegovina obtain the position of autonomous units, and Serbian according to which there would be first a renewal of parliamentary life and a return of lost power in the government and then subsequently a negotiation of state arrangements. Calculating that the leaders of the old Serbian political parties will provide the framework of governance in the event of a renewal political-party life, the leadership of JMO made a decision to closely collaborate with the Serbian opposition. In the meantime, relations with Zagreb and the Peasant Democratic Coalition (SDK) developed through individual contacts with the leadership of the Croatian Peasant Party (HSS) and its representatives in Sarajevo. Close collaboration with leaders of the opposition from Belgrade should have guaranteed JMO's return to power in the incidence of political change and make impossible every agreement based on the division of Bosnia and Herzegovina.

The appearance of anti-regime oppositional Zagreb and Ljubljana Points at the end of 1932 and at the beginning of 1933 trapped JMO until then oriented to the avoidance of independent political statements, especially of a state-legal nature. This opened up a conflict with the palace exposed it to state repression and brought into question coveted participation in the government with other leaders of the Serbian opposition. So, the party leadership of JMO composed

their own political-party statement, which confirmed their opposed standpoint towards the King's dictatorship. The Sarajevo Points represented just a new shaping of the old party autonomous programme, which JMO inconsistently emphasised during its political life prior to 1929, but was in considerable contrast to the constitutional and political-national background of the dictatorship.

Ruralno-urbana polarizacija Karlovačke županije temeljena na dinamici stanovništva (1971.—2001.)

Ivo TURK, Marijan JUKIĆ
IDZ Ivo PILAR, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 29. lipnja 2010.)
UDK 314.145(497.5-35 Karlovac)»1971/2001«
314.18(497.5-35 Karlovac)»1971/2001«

U radu su prikazane i analizirane osnovne značajke ruralno-urbane polarizacije Karlovačke županije temeljene na dinamici stanovništva, u razdoblju od 1971. do 2001. godine. Prostorno-populacijska polarizacija između urbanih (gradskih) i urbaniziranih (prijelaznih) naselja s 1000 i više stanovnika s jedne strane i neurbanih (ruralnih ili seoskih) naselja s druge strane promatrana je sa stajališta demografske dinamike. Osnovna smjernica analize jest utvrđivanje stupnja polarizacije između urbanih (s uključenim urbaniziranim naseljima) i neurbanih naselja, ali i povezivanju dobivenih razlika s prostornom strukturom Karlovačke županije. Urbanizirana (prijelazna) naselja razmotrena su objedinjeno s urbanim naseljima. Promatrani prostor ima izrazito nepovoljna populacijsko-naseljska obilježja što se posebno očituje u negativnim i opadajućim značajkama dinamike stanovništva. U prevladavajućim, izrazito nepovoljnim, obilježjima populacijske dinamike nije moguće ostvariti ravnomjeran razvoj Županije. Uzimajući u obzir različite demografske razvojne tendencije urbanih i ruralnih naselja, ali i sve izrazitije prostorne razlike populacijski propulzivnijih i zaostalijih područja u Županiji, svrha analize jest utvrditi u kojoj su mjeri negativni populacijski procesi zahvatili određene skupine naselja s aspekta urbanizacije, ali i prostornog razmještaja.

Ključne riječi: ruralno-urbana polarizacija, stanovništvo, Karlovačka županija, demografska dinamika, urbana naselja, urbanizirana (prijelazna) naselja, neurbana (ruralna) naselja

Uvod

Demografsko stanje i procesi u gradskim i ostalim (neurbanim) naseljima Hrvatske vrlo su nepovoljni (Nejašmić, 2005.). Suvremeno razdoblje u razvoju stanovništva Karlovačke županije obilježeno je sve izraženijim slabljenjem demografske dinamike. U demografskom razvoju Karlovačke županije znatno je izražena polarizacija i nesklad, ponajprije između urbanih prostora, koji imaju manje izražene negativne karakteristike, i ruralnih prostora, u kojima su sve negativnosti izrazito prisutne (Turk, 2008.). Negativni populacijski procesi bilježe intenzivno prostorno širenje, ali se ipak mogu uočiti znatne razlike između pojedinih prostornih sastavnica. Drugim